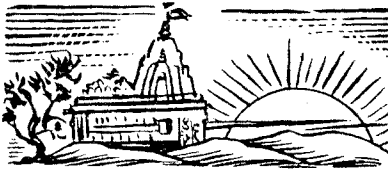

જૈન દર્શન મીમાંસા.

ષટ્દર્શન જિન અંગ મળી જે, ન્યાસ ષટંગ જો સાધેરે,
નમિ જિનવરના ચરણોપાસક, ષટ્દર્શન આરાધેરે;
જન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગેરે,
અક્ષર ન્યાસધરા આરાધક, આરાધે ધરી સંગેરે.

—શ્રીમદ્ આનંદધનજી

૧ દ્રવ્યાનુયોગ

આત્માનંદ પ્રકાશ પુસ્તક આલ્મના નવીન વર્ષના દ્વિતીય અંકથી આપની સમક્ષ ‘જૈન દર્શન’નો વિષય રજૂ થાય છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર ટાંકેલા કાવ્ય દ્વયથી સામાન્ય રીતે જણાશે કે દુનિયામાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રવર્તતા ષટ્દર્શનો જિનેશ્વર પ્રભુરૂપ પુરુષના માત્ર અંગોપાંગો છે. તેમાં જૈન દર્શન એ તેનું ઉત્તમાંગ (મસ્તક) છે. અને બીજાં દર્શનો અન્ય અંગો છે, જે આગળ ઉપર સ્કુટ થશે. જૈન દર્શનનું જ્ઞાન અમાધ અને નિરતિશય છે; જેનું વિવેચન મહા સમર્થ તત્ત્વવેત્તાઓ મુખદ્વારા સંપૂર્ણપણે કરી શકવાને સમર્થ નથી. માત્ર કેવળજ્ઞાનીઓને જ અનુભવગમ્ય છે. જેમ કેવળજ્ઞાન અનંત છે તેમ જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પણ અનંત છે. સર્વાનયોનું સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન આપનાર

જૈન દર્શન છે. જ્યારે અમુક નયોનું અપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન આપનાર અન્ય દર્શનો અને તેની શાખાઓ છે. જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અનંત છે, તેથી વચનદ્વારા અથવા શાસ્ત્રદ્વારા જે કંઈ ઉચ્ચારાય અથવા લખવામાં આવે તે માત્ર અનંત વિભાગમાંથી દોહનરૂપે એકાદ સંખ્યાવાળો વિભાગ છે. જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ અત્યંત ગહન છે. સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવું નથી. અનેક નય-નિલેપરૂપ ખડકો-માંથી પસાર થવું પડે છે. તે દરમિયાન અનાદિકાળથી ઉન્માર્ગ પ્રતિ ખેંચાતી આત્મવૃત્તિઓને બહુ જ સાવધાન રહેવું પડે છે. તેમ ન થાય તો તે ખડકોથી મનોનૌકા હઝારે કકડાઓમાં વહેંચાઈ મૃત્યુ છે, અને પોતાના ઉપર આરૂઢ થયેલા આત્માને ભવસમુદ્રમાં નિરાધાર કરી મૂકે છે. જૈન દર્શનમાં શીલ સમીપે દિવસે વાસી અન્ન આરોગવાનો ઉપદેશ નથી. અન્ય શાસ્ત્રની જેમ દંગધડા વગરની હકીકતો તેમાં દર્શાવાયેલી નથી; તેમ જ ચૈતન્યની અન્ય વ્યક્તિથી ઉત્પત્તિ માની ચૈતન્યનું પરાધીનપણું જૈન દર્શન બતાવતું નથી; પરંતુ આત્માની પરાધીન અવસ્થા કેવી રીતે સ્વાધીન થઈ શકે, વાસ્તવિક હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ શું છે? આત્માનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ કેવી રીતે હોય શકે? જ્ઞાન અને વિરતિનું શું કાર્ય છે? વગેરે અત્યંત સૂક્ષ્મ હકીકતોનું તેમાં દિગ્દર્શન છે. જૈન દર્શન એ સ્વર્ગાપવર્ગની મજબૂત નિસરણી છે, ષડ્દર્શનરૂપ પશુઓને ચરવાની વાટિકા છે, ભવસમુદ્ર તરવાને ઉત્તમ પ્રવહણ છે, મુક્તિપુરી પ્રાપ્ત કરવાનું મૂળસ્થાન—રાજમાર્ગ છે. નિશ્ચય વ્યવહારરૂપે એ ચક્ર અને અઢાર હઝાર શીલાંગરૂપ આરાવાળો રથ છે, આત્મિક સુખનો ઝરો છે. અને જ્ઞાનાદિ રત્નોથી પરિપૂર્ણ મહાસાગર છે.

જૈન દર્શનને આ સર્વ ઉપમાઓ ધરી શકે છે અને તે યોગ્ય છે એ ત્યારે જ જણાશે કે જ્યારે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાં આવે. સ્વાભાવિક રીતે મોક્ષ કે જે ઉચ્ચતમ સ્થિતિ છે, તે પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધન પણ ઉચ્ચતમ હોવું જ જોઈએ. કેમકે ‘જેવું કારણ સંગીન તેવું કાર્ય સંગીન’ એ ઉત્તમ ન્યાયનીતિ જગતમાં પ્રચલિત

છે, તેથી જૈન દર્શનના ઉત્તમ સ્વરૂપને જાણ્યા વગર અને તે મુજબ વર્તન કર્યા વગર મોક્ષરૂપ કાર્યસંપન્ન થવાય નહિ. આ સમયે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે અન્ય દર્શનોનું પાલન કરતાં અનેક આત્મા-ઓને સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત થયેલું છે; જેમકે વદકલચીરી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ તપાસતાં જાણાશે કે સિદ્ધતા ભેદોમાં અન્યલિંગ સિદ્ધ છે, પરંતુ અન્ય તત્ત્વસિદ્ધ નથી. આ રીતે જૈનદર્શનાનુકૂળ તરવોની પાલના વગર મુક્તિસુખ નથી-એમ જ્ઞાનીઓ પુકારીને કહે છે, તે વિચારતાં સત્ય છે એમ જાણાશે.

જૈન દર્શન પરત્વે તેનું સ્વરૂપ જાણાવતાં અત્યંત સખતતા પામવાનો ભય છે, કેમકે તેનું સ્વરૂપ સામાન્ય બુદ્ધિગોચર નથી. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજવાને માટે બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ કરવી જોઈએ. આમ હોઈને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને ગીતાર્થગમ્ય મૂકી શાસ્ત્રાનુસાર આપની સમક્ષ જૈન દર્શનનું સ્થૂળ સ્વરૂપ રજૂ કરું છું.

“દર્શન” શબ્દના અર્થ:-

દર્શન શબ્દના અનેક અર્થ છે. (૧) દર્શન એટલે દેખવું તે. ચક્ષુ એ પ્રકારની છે. ચર્મચક્ષુ અને દિવ્યચક્ષુ. કેવળજ્ઞાન પામ્યા વગર માત્ર મેત્રેન્દ્રિયથી જે જે પદાર્થોનું ગ્રહણ થાય છે તે ચર્મચક્ષુગોચર કહેવાય છે, અને કૈવલ્ય પામ્યા પછી જે દષ્ટિથી પદાર્થો દેખાય છે તે દિવ્ય ચક્ષુનો વિષય છે. (૨) દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ. આત્માના અનંત ગુણો છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મુખ્ય છે. વસ્તુ-પદાર્થનો વિશેષ ઉપયોગ તે જ્ઞાન અને સામાન્ય ઉપયોગ તે દર્શન. જીવસ્થ પ્રાણીઓને પહેલાં સામાન્ય ઉપયોગ અને પછી વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. જેમ એક અપરિચિત ઔરડામાં પેસનાર મનુષ્યને આ જખી જેવું કાંઈક છે એવું પહેલાં ભાન થાય છે, પરંતુ વિચારતાં પછીથી આ ગૌનમસ્વામીની જખી છે, તેઓ શ્રી વીરપરમાત્માના ગણધર હતા-વગેરે વગેરે તે જખીનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે.

કેવલજ્ઞાનીઓને પ્રથમ વિશેષ ઉપયોગ અને પછી સામાન્ય ઉપયોગ થાય છે. જેમ એક હાથની પાંચ આંગળીઓનું જુદું જુદું જ્ઞાન થવા પછી એક પોંચાડપે સમગ્ર જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનીઓને જગતના સ્વરૂપનું જુદું જુદું જ્ઞાન પહેલે સમયે થયા પછી બીજે સમયે સમગ્ર (Whole) સામુદાયિક સ્વરૂપે-તેમને સામાન્ય ઉપયોગ રૂપે થાય છે. (૩) દર્શન એટલે સમ્યક્ત્વ તત્ત્વચત્રદ્વાનં મમ્યગુર્દર્શન-વ્યવહારથી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રતિ અડગ શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી તત્ત્વોના જાણપણાથી ઉત્પન્ન થયેલી રુચિ-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનરૂપે અનુભવ કરવો તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વને મોક્ષરૂપી ફળ ઉત્પન્ન કરવાને બીજતુલ્ય ગણેલું છે. જેમ બીજના આરોપણ પછી તેને યોગ્ય રીતે સિંચન કરવાથી કાળની પરિપક્વતા પછી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ બીજને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપ પાણીથી સિંચન કરવાથી ચારિત્ર રૂપ વૃક્ષ જગી નીકળે છે, અને ઉદ્ધમાદિ પાંચ કારણોની સાનુકૂળ સહાયથી મોક્ષરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા વસ્તુતઃ શુદ્ધ અને નિર્મળ છે પરંતુ અષ્ટકર્મ રૂપ આઠ પડોથી તેનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ ગયેલું છે. તે અષ્ટકર્મો પૈકી દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય-ઉપશમ થવાથી આત્માને પોતાની વસ્તુતઃ ઓળખાણ થાય છે. એટલે પછી સમ્યક્ત્વ ગુણનો આત્મામાં આવિર્ભાવ થાય છે-તે દર્શન કહેવાય છે. દર્શનાવરણીય કર્મ અને દર્શનમોહનીયમાં બહુ તફાવત છે. દર્શનાવરણીય કર્મ પાંચ ઈન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતા જાણપણામાં ખલેલ પહોંચાડે છે. જેમ એક મનુષ્ય અંધ છે તે દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદ્ધને અંગે છે, પરંતુ દર્શનમોહનીય કર્મ તો તત્ત્વને કૃતત્ત્વ અને શુદ્ધ ગુણને વિગુણ મનાવે છે. આ રીતે દર્શનાવરણીય કર્મ ઈન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનનું નિરોધક હોઈ જેટલા પૂરતો વિપાક ઉત્પન્ન કરે છે તે કરતાં અનેક ગુણો વધારે વિપાક દર્શનમોહનીય કર્મ કે જે ખૂદ આત્માના ગુણને આવરણ કરનાર છે તે ઉદ્ભવાવે છે. (૪) દર્શન એટલે ધર્મ એવો

અર્થ પ્રચલિત છે. જૈન દર્શન સિવાયના દુનિયામાં મુખ્યત્વે કરીને પાંચ દર્શનો છે. તેઓ ધર્મ એવા નામથી ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે જૈનદર્શનને જૈનધર્મ તરીકે આપણે ઓળખીશું.

ધર્મની વ્યાખ્યા :-

નીતિકાર કહે છે કે—

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ ।

સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ ॥

ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષઃ ।

ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન આ ચાર વસ્તુઓ પશુઓ અને મનુષ્યો બંનેને હોય છે, છતાં મનુષ્યોને પશુઓ કરતાં ‘ધર્મ’ નામની વસ્તુ વધારે પ્રાપ્ત થયેલી છે. ધર્મ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં અભેદભાવ છે. આ ઉપરથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે ધર્મ વગરનો મનુષ્ય શીંગડા અને પૂંછડા વગરનો પશુ જ છે. આવો મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયની પરિપૂર્ણતાયુક્ત અને પશુ કરતાં બુદ્ધિબળ વધારે હોવા છતાં ધર્મરહિત હોઈને આત્માનું કાંઈ પણ સાર્થક નહીં કરતાં ‘અબ્ધગલસ્તન જન્મ’ની પેઠે મનુષ્યજન્મને નિરર્થક ગુમાવી દે છે.

ચિંતામણિ રત્નના ગુમાવનારની પેઠે તે મનુષ્યજન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ધણી જ દુર્લભતા હોવાથી ‘પશ્ચાત્તાપનું’ પાત્ર થઈ પડે છે. મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા માટે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

યઃ પ્રાપ્ય દુઃપ્રાપ્યમિદં નરત્વં ।

ધર્મ ન યત્નેન કરોતિ મૂઢઃ ॥

કલેશપ્રબંધેન સલબ્ધમઘ્ધૌ ।

ચિંતામણિ પાતયતિ પ્રમાદાત્ ॥ (સિદ્ધર પ્રકર)

દરેક મનુષ્યને ધર્મની જરૂર છે, એ આ ઉપરથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તે ધર્મનો શબ્દાર્થ શું છે, ફલિતાર્થ શું છે, ધર્મથી આત્માની ઉત્ક્રાંતિને કેવી અસર થાય છે, ધર્મને નામે ધર્માભાસો પ્રચલિત હોવાથી શુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વોની ઓળખાણ કરતાં પ્રાણીઓને કેવી ગુચ્ચવણા આવી પડે છે, શુદ્ધ ધર્મનું બાહ્ય અને આંતરસ્વરૂપ કેવું હોય છે, તે સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આત્મા પોતાને કેવી સુંદર રીતે ઓળખી શકે છે અને ત્યારપછી તદ્દનુકૂળ આચરણ કરવાથી કેવી રીતે સહજમાં ભવ-ભ્રમણુ ટળી જાય છે-વગેરે હકીકત હવે પછી આપની સમક્ષ રજૂ થશે.

યોગશાસ્ત્રકાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિજી કહે છે કે :-

દુર્ગતિં ચ પ્રપત્ત્રાણિધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ।

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરી રાખે (ઉચ્ચ ગતિમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરે) તે ધર્મ કહેવાય છે.

દુનિયામાં પ્રચલિત થયેલા પાંચ દર્શનો એમ જ કહે છે કે એમોએ સ્વીકારેલાં તત્ત્વો, સિદ્ધાંતો અને ક્રિયાકાંડોને અમો ધર્મ કહીએ છીએ. અમો જે જે કરમાનોનું પાલન કરીએ છીએ તે તે શુદ્ધ ધર્મથી ઉદ્દભવેલાં છે અને અમારી માન્યતા પ્રમાણે તે તત્ત્વો અને ક્રિયાકાંડો અમારા આત્માની મુક્તિને માટે થશે, જ્યારે છઠું જૈન દર્શન પણ તેમ જ કહે છે પાંચ દર્શનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) બૌદ્ધ (૨) સાંખ્ય, (૩) નૈયાયિક, (૪) મીમાંસક, (૫) ચાર્વાક.

આ પાંચ દર્શનોની સરખામણી જૈન દર્શન સાથે કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ લેખનો નથી પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને જૈનદર્શનનાં તત્ત્વો સંક્ષિપ્ત રીતે દર્શાવવાનો હેતુ છે. તો પણ આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે પૂર્વોક્ત નામોથી પ્રચલિત દર્શનો એ જિનેશ્વર પ્રભુ રૂપ પુરુષનાં અંગો છે અથવા જિનેશ્વરરૂપ હસ્તીના પગ, સુંઢાદિ અવયવો.

છે પાંચ દર્શનો પૈકી દરેકે અંધહસ્તી ન્યાયાનુસાર સ્વદર્શનને, અવયવ હોવા છતાં આખા શરીર તરીકે ગણના કરેલી છે. આ પાંચ દર્શનોમાંથી અજ્ઞાનવાદી, ક્રિયાવાદી અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી, સ્વતોનિત્ય, પરત નિત્ય-વગેરે વગેરે અવયવોનો પુષ્કળ સંખ્યામાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે.

આ સર્વ જૈનેતર દર્શનો અને તેના અંશદર્શનો વસ્તુનો અમુક અંશ સત્યપણે સ્વીકારે છે અને સાથે જ અન્ય અંશોનો અસ્વીકાર કરે છે. અમુક અમુક નયનું અવલંબન કરી અન્ય નયોને દૂર મૂકે છે. આમ હોવાથી જેટલા વચનના વિભાગો પડે છે તેટલા નય થઈ શકે છે અને જેટલા નય થઈ શકે તેટલા દર્શનોનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે. અજ્ઞાનવાદી વગેરેના વિસ્તારપૂર્વક ત્રણસોં ત્રેસઠ ભેદ થાય છે, આથી આગળ વધીને અસંખ્ય ભેદો થાય છે. આ રીતે અનેક ભેદોથી ભરપૂર જુદાં જુદાં દર્શનો છે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને પાંચ દર્શનોમાં જૈનેતર દર્શનોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જૈનદર્શન જિનેશ્વર પ્રભુના મસ્તકને સ્થાને છે. તે હોય તો જ વિચારશ્રેણિ ઉત્પન્ન થઈ અન્ય અવયવોનું નિયામક બની તેમને જીવન આપે છે અને તેમને યોગ્ય ગતિમાં વહન કરાવે છે. જૈનદર્શનનું જેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેઓ અન્ય દર્શનોના સ્વરૂપને બરાબર છણી શકે છે. જૈનદર્શનરૂપ પર્વતના ભવ્ય શિખર ઉપર ચડેલો પ્રાણી અધઃસ્થિત અન્યદર્શનોનું બારીકાથી અવલોકન કરી શકે છે. જૈનદર્શનરૂપ હોજમાંથી અન્ય નલિકાઓને પાણી મળી શકે છે પરંતુ તેથી નલિકાને હોજના ઉપનામથી અંકિત કરી શકાય નહિ. હોજમાં પાણીનો જથ્થો અનર્ગલ છે ત્યારે નલિકામાં તેણે જે પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં છે આમ હોજને આપણે પણ જૈન દર્શનના ‘દ્રવ્યાનુયોગ’નું સ્થૂલ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી જૈન દર્શનનું અન્ય દર્શનોનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો સાથે કેટલા પૂરતું ભિન્ન ભિન્નપણું છે તે ઉપર જરા પર્યાલોચના કરીશું. પ્રસ્તુત રીતે જૈન દર્શનની હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે.

જૈન દર્શન અનાદિ છે !

જૈન દર્શનના પ્રેરક પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી અને રાગદ્વેષરૂપ મહા-
દુષણ રહિત હોવાથી તેમનું ગુંથન કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન, કષ, છેદ અને
તાપથી સુવર્ણની જેમ શુદ્ધ હોય છે. જીવ અને અજીવના સ્વરૂપની
સૂક્ષ્મતા એટલા બધા પ્રમાણમાં અને ખારીક અવલોકનપૂર્વક દર્શાવેલી
છે કે તેને માટે માત્ર અનુમાનથી જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ
કે સર્વજ્ઞ અથવા અનંત જ્ઞાનવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને
આવા પ્રકારની સૂક્ષ્મતમ હકીકતનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો વિષય નથી. હવે
બતાવાશે તેવું વિશ્વાતર્ગત ગૂઢ સ્વરૂપ અન્ય દર્શનોનાં શાસ્ત્રોમાં તપાસ
કરતાં ઊંડામાં ઊંડા તળિયા સુધી પણ દષ્ટિગોચર થતું નથી.

જૈનદર્શન ક્યાંથી શરૂ થયો એવી તેની આદિ છે જ નહિ, તે
અનાદિ છે. વિશ્વમાં રહેલી વસ્તુ માત્ર અનાદિ છે, માત્ર રૂપાંતર
પામ્યા કરે છે, તો જૈનદર્શન પણ અનાદિ હોય તેમાં અસંભવિત જેવું
કાંઈ નથી. જગતના વિદ્યમાનપણાની સાથે તદંતર્ગત સર્વ પ્રાણી
પદાર્થોનું વિદ્યમાનપણું હોવું જ જોઈએ. જગતનું આદિપણું માનવાથી
જગત્કર્તા તરીકેની કોઈની કલ્પના કરવી પડશે. અને તે જગત્-
કર્તાને પણ કોઈ બનાવનાર હોવો જોઈએ, જગત્કર્તા શરીરધારી
હોવો જોઈએ. કેમકે આ દૃશ્યમાન જગત્ રૂપી દેખાય છે તો શરીરધારી
(રૂપધારી) વ્યક્તિથી જ જગત્ અસ્તિત્વમાં આવી શકે. જગત્ની
ઉત્પત્તિના ઉપાદાન કારણરૂપ સાધનો ક્યાંથી આવ્યાં અને કય રીતે
પ્રયોગમાં મુકાણાં, કર્તાને જગત્ની ઉત્પત્તિ અને લયરૂપ પ્રયોજનથી
લાભાલાભ થું છે-વગેરે વગેરે બાબતોનો અંભીર વિચાર કરીએ
છીએ ત્યારે અનેક અવ્યવસ્થિતપણાના દોષો આવી જાય છે; તો
જગત્કર્તા તરીકે કોઈ બનાવનારની કલ્પના ઊભી કરવા કરતાં અથવા
જગત્કર્તાને અનાદિસ્થિત માનવા કરતાં જગત્ અનાદિ છે-એ વિચાર
શા માટે વાસ્તવિક નથી ? જગતના કોઈપણ પદાર્થની આદિ માનીએ
તો માત્ર પર્યાયરૂપે (રૂપાંતરપણે) સાદિસાંતપણું છે, આથી સર્વજ્ઞોએ

જગતનું અનાદિપણું અનંત જ્ઞાનરૂપ આદર્શમાં જોયેલું છે તે સત્ય અને નિર્વિવાદ છે. તદનુસાર જૈનદર્શન પણ અનાદિ છે, પરંતુ કાલક્રમે શાસ્ત્રો વિચ્છેદ જાય છે અને કાલક્રમે ફરીથી તીર્થંકરો (વિચ્છેદ ગયેલા જૈનતત્ત્વોના ઉત્પાદકો)ના ઉત્પન્ન થવા પછી શાસ્ત્રો પુનઃ પુનઃ પ્રચલિત થાય છે. તે અમુક કાળક્રમ સુધી અસ્તિ ધરાવે છે. અને અનેક પ્રાણીઓ તેનું આલંબન કરી રાજમાર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઇષ્ટ સ્થાનને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

જગતમાં પ્રવર્તતું કાળચક્ર:—

દસ કોટકોટિ સાગરોપમના પ્રમાણવાળા દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલચક્રો અનુક્રમે કુવાના અરધદંતી માફક ફર્યા કરે છે. તેમાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆતથી તે કાલમાં થતાં પ્રાણીઓના આયુષ્ય, સંધયણ, સ્મૃતિ અને કદ ક્રમશઃ કાલની ગતિ અનુસારે વધતા જાય છે અને અવસર્પિણીમાં પ્રથમ કરતાં ધીમે ધીમે તે સર્વ કાલક્રમે ઘટતા જાય છે. દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીને રથના ચક્રની માફક જ જ આરાઓ હોય છે તે સર્વનું કાલમાન દસ કોટકોટિ સાગરોપમ થાય છે. આ બંને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં દરેકમાં ત્રેસઠ મહાપુરૂષો અવસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તીર્થંકર ૨૪, ચક્રવર્તી ૧૨, વાસુદેવ ૯, પ્રતિવાસુદેવ ૯, બળદેવ ૯. તેઓ પૈકી તીર્થંકર અવસ્ય ક્રમેની વિનાશ કરી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરે છે તે ‘જિન’ કહેવાય છે. તેમણે બતાવેલો માર્ગ તે જૈન દર્શન છે.

જૈનાગમનો ઉત્પત્તિ પર્યાય:—

વર્તમાન અવસર્પિણીના ચતુર્થ આરાને પ્રાંતે તેવીશ તીર્થંકરો મુક્તિ પામ્યા પછી એવીશમા તીર્થંકર શ્રીમાન્ મહાવીર ઉત્પન્ન થયા. તેઓએ સ્વયમેવ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપશ્ચરણ રૂપ પ્રચંડ શસ્ત્રોથી ક્રમેની નિર્મૂલ કરી કેવલ્ય ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યારપછી પોતાના અગ્ર શિષ્ય ગણધર મહારાજ શ્રી ગૌતમસ્વામીને:—

उपमेइ वा ! विगमेइ वा ! धूवेइ वा !

(उत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सत्)

—આ ત્રણે પદો સાંભળાવ્યા. તે સાથે ઉચ્ચ પ્રૌઢ સ્વરવડે નિવેદન કર્યું કે આ જગતમાં સર્વ પદાર્થોની પ્રથમ સમયે ઉત્પત્તિ છે, બીજે સમયે નાશ છે; પરંતુ એ બંને સમયોમાં પદાર્થોનો ઉત્પત્તિ અને નાશ દેખાવા છતાં વસ્તુતઃ સત્તાએ પદાર્થ બદલાતો નથી. આ ત્રણ પદો જગતના વ્યવહાર માત્રને અવકાશ આપનારા, તીર્થંકરરૂપ બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ભાવભુવનો હોય એવું અંત-મુખ્ય વૃત્તિએ અવલોકતાં ભાસે છે.

મણધર મહારાજને આ ત્રણે પદો સાંભળતાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ધણે અંશે ક્ષય થયેલું હોવાથી જગતના સર્વ પદાર્થોનું વસ્તુતઃ જ્ઞાન (સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન) પ્રકટ થયું, તે દ્વારા શાસ્ત્રરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સાધનરૂપ ક્રિયાકાંડમય આર અંગની સંકલના કરી. તે દ્વાદશાંગીના નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ આચારાંગ. ૨ સૂત્રકૃતાંગ. ૩ સ્થાનાંગ. ૪ સમવાયાંગ. ૫ ભગ-વતી. ૬ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ. ૭ ઉપાસકદશાંગ. ૮ અંતઃકૃતદશાંગ. ૯ અનુત્તરૌપપાતિક. ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર. ૧૧ વિપાકસૂત્ર. અને ૧૨ દશિવાદ

આ આર અંગોનું જ્ઞાન તેમના પછીના શિષ્યોને મુખપાઠ કંઠસ્થ હતું. ધીમે ધીમે કાલઃશાત્ સ્મૃતિધ્વંસ થવા માંડ્યો, તેવું જોઈને વારાત્ નવસેએંશી વર્ષ પછી શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે અગીઆર અંગ અને આરમા અંગનો અમુક વિભાગ પુસ્તકારૂઢ કર્યો ચૌદ પૂર્વ કે જેને લખવાને માટે કલ્પના કરતાં સોળ હજાર ત્રણસેં ત્યાસી હાથીના પ્રમાણુ જેટલા ભારની રસનાઈ જોઈએ, તે માત્ર દશિવાદ આરમા અંગનું એક પ્રકરણ હતું; પરંતુ તે કાલક્રમે વિચ્છેદ થયેલું છે તત્ત્વ-જ્ઞાનના આ અધઃપાતિ જમાનામાં દ્વાદશાંગીરૂપ મહાસાગર વિલમ્બાન

નથી તો પણ જોટલા પ્રમાણમાં વિદ્યમાન છે તે તેનાં જ ઉદ્દક્ષિંદુઓ છે, તે િંદુઓ તે અમૃત મહાસાગરની છોળોમાંથી ઉદ્ભવેલા હોવાથી જે પ્રાણીઓ તેનું આચમન કરે છે, તેમને નિઃસંશય અમરત્વ (દેવત્વ એટલું જ નહિ પણ આગળ વધીને સિદ્ધત્વ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. દ્વાદશાંગીમાં ચાર અનુયોગનું સ્વરૂપ, આપેક્ષિક શૈલીઓ, સાતસો નયોનું સ્વરૂપ, સપ્તસંગી, નિક્ષેપ, પ્રમાણો, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયોનું સ્વરૂપ, પાંચ જનક કારણો અને વિશ્વનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન સમાર્પિત થાય છે. આ દ્વાદશાંગીમાં રહેલી હકીકતો સમજવાને માટે ચાર દ્વારો છે. ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિતાનુયોગ ૩ કથાનુયોગ, ૪ ચરણકરણાનુયોગ. દ્રવ્યાનુયોગમાં પડ્દરવ્યોનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણપર્યાયો દ્રવ્યોનું નિત્યાનિત્યપણું, જ્ઞાન, દર્શન અને તેના પર્યાયો-આ સર્વનું યથાર્થ નિરીક્ષણ થાય છે. ગણિતાનુયોગમાં અગ્નિત્ત્વ ન્યોતિપશાસ્ત્ર, દેવત્ત્વ નરકતા યોજનોનું પ્રમાણ, ભરતક્ષેત્ર, ઔરવત અને મહાવિદેહ વગેરે ક્ષેત્રોનું અંતરમાપ, નદી, પર્વતો તીર્થો અને દ્રહોની સંખ્યા વગેરે ઘણી જ સવિસ્તર હકીકત છે. કથાનુયોગમાં જૈનદર્શનાનુસાર ક્રિયાક્રાંડથી ક્રાણ ક્રાણ પ્રાણીઓએ સ્વર્ગાપવર્ગ મેળવ્યા તેમ જ તેથી વિરુદ્ધ અશુભાચરણથી પ્રાણીઓ નરક નિર્વાચ્યગતિના કેવી રીતે ભોગ થઈ પડ્યા અને પડશે તે સર્વનું દ્રષ્ટાંતોના સમર્થનપૂર્વક રોશન છે, અને ચરણકરણાનુયોગમાં ગૃહસ્થે પોતાની યોગ્યતા માટે મોક્ષાર્થે શું શું ક્રિયા કરવી; સાધુજનોએ કેવી રીતે પરિસહો સહન કરવા, યતિધર્મનું કષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત કરવું, તપશ્ચરણ કરી કર્મોની કેવી રીતે નિર્જરા કરવી વગેરે હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે અનુયોગોમાં દ્રવ્યાનુયોગ અગ્રપદ ધરાવે છે, જેનું કિચિત્ સ્વરૂપ રૂબૂ કહી શકાય.

દ્રવ્યાનુયોગ:—

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ‘વિના દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર ચરણકરણો નહિ કો સાર.’ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ચારિત્ર અને તદનુકૂળ ક્રિયા સારભૂત થઈ શકતી નથી. વળી દ્રવ્યાનુ-

યોગનો વિષય ધણો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી દીર્ઘકાલિક ક્ષયોપશમવડે સમગ્રય તેવો છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગુણ શ્રવ્ય-દ્રવ્ય-ગુણને આશ્રય આપનાર તે દ્રવ્ય-જેમકે પુષ્પ અને તેની સુગંધ, સાકર અને મીઠાશ, અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, કાળી માટી અને સ્થામતા વગ્યે દ્રવ્યત્વ અને ગુણત્વ સંબંધ રહેલો છે. અહીં દ્રવ્ય શબ્દનો અર્થ વસ્તુ અથવા આંતર સ્વરૂપની બાહ્ય સ્થાપના રૂપ અર્થ નથી. પરંતુ ગુણવાળો હરેક કોઈ પદાર્થ. જૈન દર્શનાનુસાર વિશ્વમાં છ દ્રવ્યો છે. તેમનાં નામ—

૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ કાળ, ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય, ૬ જીવાસ્તિકાય.

આ જગત્ પદ્ધત્યમય છે તે ઉપરાંત કોઈ પણ પદાર્થ છે નહિં. આ પદ્ધત્યોમાં જીવાસ્તિકાય સચેતન છે, બાકીના પાંચ દ્રવ્યો અચેતન (જડ) છે. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશનો સમૂહ. જીવ અને પુદ્ગલોના પ્રદેશ સમૂહોને બાકીના ચાર દ્રવ્યો અનુગ્રહ-ઉપધાત નિરંતર કર્યે જાય છે. આકાશાસ્તિકાય રૂપ ક્ષેત્રમાં પાંચ દ્રવ્યો રહેલા છે સર્વજ્ઞો આ પદ્ધત્યોને યથાર્થ રીતે સર્વાંશે જોઈ શકે છે. જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય અરૂપી (અર્થ અક્ષુ અગોચર) છે, છતાં શરીરના સંબંધમાં ચૈતન્ય લક્ષણથી આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અનંત પરમાણુઓનો સ્કંધ બન્યા પછી આપણે તેને પુદ્ગળ રૂપે ઓળખી શકીએ છીએ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો જીવો અને પુદ્ગલસ્કંધો ઉપર કારણ તરીકે અસર કરીને કાર્યો નીપજાવે છે. જેમ પાણીની અંદર રહેલા માછલાંને ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય છે પરંતુ જળરૂપ કારણ ન મળેલું હોય તો તેની ગતિ કુદિત થઈ જાય છે. તેમ આત્મદ્રવ્યમાં ગતિ કરવાની શક્તિ છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાયરૂપ કારણથી ગતિ પ્રયોગમાં આવી શકે છે. *

જેમ એક વૈદ્યમાર્ગ ધણી મળેલો કાપ્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવા આતુર થયેલો હોય છે તેવામાં એક ઘટાદાર વૃક્ષને દેખવાથી તુરત જ

ત્યાં વિશ્રાંતિ લે છે તેમ આત્માનો સ્વભાવિક રીતે ગતિસ્વભાવ છે, પરંતુ અધર્માસ્તિકાય રૂપ કારણથી ગતિનો શેષ થઈ સ્થિતિ થાય છે.

દૂધનો કટોરો સંપૂર્ણ ભરેલો હોય છતાં તેમાં સાકર નાંખીએ તો દરેક ડેકાણે સાકર સમાઈ જાય છે. સાકર રૂપે જુદો પદાર્થ દેખાતો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે દરેક જગ્યાએ આકાશ એટલે પદાર્થોના સમાવેશ થવા માટે પોલાણ-અવકાશ (Space) રહેલો છે.

પાશ્ચિમાલ્ય લોકો કે જેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માત્રને જ માનનારાઓ છે તેઓ પણ આ આકાશ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. પરંતુ આકાશ દ્રવ્યનું વસ્તુતઃ શું સ્વરૂપ છે તે તેઓ સમજવાને શક્તિશાળી થયા નથી. પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ કેવલજ્ઞાન ગોચર થયેલા પદાર્થો સ્થૂળ દૃષ્ટિથી પણ સમજી શકાતા નથી તો અનુભવગમ્ય ક્યાંથી જ થઈ શકે ?

વાસ્તવિક રીતે આકાશમાં જુદા પ્રકાર નથી પરંતુ અપેક્ષાએ બે ભેદ છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકાલોકમાં છે, બ્યારે બીજા પાંચ દ્રવ્યો માત્ર ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા છે. અસ્તિકાય એટલે એક નાનો ટુકડો નહિ પરંતુ વિશાળ સમૂહ રૂપે-એવા અર્થમાં છે. પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશના સમૂહવાળા છે પરંતુ કાલદ્રવ્ય પ્રદેશથી રહિત હોવાને લીધે ‘કાલાસ્તિકાય’ એવું નામ કહેવામાં આવતું નથી. પણ ‘કાલદ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કાલ વિદ્યમાન દ્રવ્ય નથી પરંતુ એક કલ્પિત દ્રવ્ય છે એક કહીએ તો ખોટું નથી. પુદ્ગલ પરમાણુઓના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશની મર્યાદા જણાવી દેવા માટે ઉપચાર કરેલું કાલ દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના અંધ દેશ પ્રદેશ તરીકે નવ ભેદ કહી શકાય છે. તેમ જ પુદ્ગલાસ્તિકાયના અંધ દેશ પ્રદેશ અને પરમાણુઓ એ ચાર ભેદ છે. આઘ ત્રણ દ્રવ્યો અરૂપી હોવાથી તેના વિભાગ કદાપિ પડી શકતા નથી; પરંતુ અન્ય દ્રવ્યના આલંબનથી માત્ર અમુક વિભાગની કલ્પના થાય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી હોવાથી પ્રયોગવડે તેના વિભાગ થઈ શકે છે જે

આપણે ચર્મચક્ષુવડે ખંધ દેશ રૂપે જોઈ શકીએ છીએ. અનંત પરમાણુઓ અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ ઉપર સમૂહરૂપે રહેલા હોય ત્યારે આપણી ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાય છે. અનંત પરમાણુઓથી ઓછા પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ માત્ર અવધિજ્ઞાનીઓ અને કેવલજ્ઞાનીઓ દેખી શકે છે. પુદ્ગલોને અને જીવોને ધર્માસ્તિકાયનો ગુણ ગતિ સહાયક, અધર્માસ્તિકાયનો ગુણ સ્થિતિ સહાયક, આકાશાસ્તિકાયનો ગુણ અવકાશદાયકપણે હોવાથી—આ રીતે ગુણોનું આશ્રયસ્થાન હોવાથી તેમનું ‘દ્રવ્ય’ નામ યથાર્થ છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયનો ગુણ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે છે. જીવાસ્તિકાયનો ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે છે. જીવાસ્તિકાય એટલે અસંખ્ય પ્રદેશવાળો આત્મા જે ચૈતન્ય લક્ષણ છે, તે અરૂપી છે.

પ્રત્યેક પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે દરેક પ્રાણીએ તે પ્રત્યેક પદાર્થનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ પદાર્થનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કર્યા પછી તે પદાર્થ સર્વાંશે જાણી શકાય છે. આમ હોવાથી તે પદાર્થ અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન કોટિમાં છે તેમ સમજી શકાય છે. આવા જ આશયથી શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે—

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥

એક જ પદાર્થનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવાને માટે તેનાથી અન્ય વિરોધી પદાર્થોની ઓળખાણ કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે અને તે ઓળખાણ થયા પછી મૂળ પદાર્થનું સ્વરૂપ સર્વાંશે સમજી શકાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી અજીવના સ્વરૂપને બરાબર જાણ્યા વગર જીવ શું વસ્તુ છે તે બરાબર પડી શકતી નથી અને જ્યારે અજીવ પદાર્થને બરાબર ઓળખી ન શકીએ તો જીવને અજીવ અને અજીવને જીવ કહી દેવાના ભુલાવામાં પડીએ. જીવોને અજીવ માની લેવાથી જીવોની હિસાઓ થાય, જીવોને દુઃખ થાય તેનું ભાન રહે નહિ; તેથી જીવાસ્તિકાય શું છે તે સમજવાની જરૂર સૌથી પ્રથમ ઉભી થાય છે.

જીવનાં શરીરો:—

મનુષ્ય જેમ જીવનાં વસ્ત્રોને તજી નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ જીવો સ્વકર્માનુસાર નીચે જણાવેલા શરીરોમાં પ્રવેશ-નિર્ગમન રૂપ વ્યાપાર કરવા માંડે છે, તેનાં નામો —

(સૂક્ષ્મ અને આદર) પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસકાય, વાયુકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, દ્વૈંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુર્િંદ્રિય તથા (પચેંદ્રિય) નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા.

ચૌદ રાજ્જ્લોકમાં સાત વર્ગજાઓ (પુદ્ગલ પરમાણુઓના સાત વર્ગ) ચર્મચક્ષુથી અગોચરપણે રહેલી છે તે આ પ્રમાણે—

ઔદારિક, વૈક્રિય આહારક, શ્વાસોચ્છવાસ, તૈજસ, મન, લાપ્તા અને કાર્મણ

કાર્મણ વર્ગજા સર્વ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. કર્મ પરમાણુઓનો સમૂહ એ તેનું અર્થાન્તર છે. આત્મા પોતાના શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયથી કાર્મણ વર્ગજાને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. તે દ્વારા ઔદારિક, વૈક્રિય વગેરે વર્ગજાઓનું આકર્ષણ થતાં ઔદારિક અને વૈક્રિય શરીરધારી બને છે. તે પ્રાપ્ત શરીરથી ફરીથી કાર્મણ પરમાણુઓનો સંચય કરે છે. અરસપરસ આ રીતે કર્મ પરમાણુઓ ક્ષીરનીર સંબંધ પ્રમાણે આત્મા સાથે મિશ્રિત થાય છે આત્મા પોતે સ્વરૂપત શુદ્ધ હોવા છતાં પ્રાપ્ત કર્મોની વિચિત્ર પ્રકારની સત્તાથી ઔદારિક વગેરે સાત વર્ગજાના પરમાણુઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના અધ્યવસાય અનુસાર મેળાવે છે અને તેથી ઉપજતાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે. દેવતા અને નારકી જીવોને વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણ શરીર પોતાના ભવમાં હોય છે. તિર્યંચોને ઔદારિક વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણ અને મનુષ્યોને પાંચે શરીરો પોતાના ભવમાં હોઈ શકે છે. આ શરીર આત્માને એક બંદીખાનું છે એમ કહીએ તેમાં ખોટું નથી. આત્મા પોતે શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમય હોવા છતાં કર્મોનાં

આવરણોથી વીંટળાયેલો હોવાથી કર્મોના સ્વભાવની વિચિત્રતાને તામે થવું પડે છે. તે કર્મો જેવાં કાર્યો તેની પાસે કરાવવા ઈચ્છે છે તેવાં જ કાર્યો આત્માને તત્કાળ કરવાં પડે છે. એક નાટકતુલ્ય પાત્ર વ્યક્તિરૂપે એક જ હોવા છતાં અમુક મર્યાદાવાળા સમય સુધી રાગરૂપમાં, યોગી-રૂપમાં, ભિક્ષુરૂપમાં, વેશ્યારૂપમાં અને દાસીરૂપમાં વગેરે ભિન્નભિન્ન રૂપમાં જુદા જુદા વેશો તેને મેનેજરની મરજી મુજબ ભજવવા પડે છે; તેમ આત્મા કર્મને આધીન થયેલો થવાથી એકંદ્રિયથી માંડીને પાંચેંદ્રિયના ભવો સુધીમાં જુદા જુદા આકારોથી વેશ ભજવી બતાવે છે. આ સ્થિતિનું દિગ્દર્શન **ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા** કથામાં કર્મપરિણામ રાગની પત્ની કાલપરિણુતિથી થતા હુકમોને પ્રાણીઓ કેવી ત્વરાથી આધીન થઈ આજ્ઞાપાલક બને છે તે કાલપરિણુતિના મુખના ઉદ્ગારો દ્વારા કથાકારે નાટકવડે રૂપક આપેલા પુરૂષ અને સ્ત્રી પાત્રોમાં નીચે મુજબ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કાલ પરિણુતિના હુકમો :—

“લોકાકાશોદરા નામની રંગભૂમિકા ઉપર રહેલા હે સર્વ જીવ પાત્રો ! તમારે નાટક કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. રાગાભિલાષ નામના નાંદીએ પ્રથમ મગળાચરણ કર્યું છે. મહામોહ નામે સૂત્રધારે પોતાનું કાર્ય બજાવી ભવનાટકની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી અનુસંધાન કરેલું છે. માટે હવે તમે મનુષ્યયોનિરૂપ ડ્રોપસીનની પાછળ રહેલા પાત્રો ! હું હુકમ કરું છું કે હવે તમો બહાર પ્રેક્ષકોની નજર આગળ આવો. આવીને તુરત જ રુદન કરવું ચાલુ રાખો, ત્યાર પછી અનુક્રમે માતૃસ્તનને આહારની અભિલાષાથી ગ્રહણ કરો, ગોદણુભેર ભાંખોડીએ ચાલો, મૂત્ર અને મળથી પગલે પગલે શરીરને રગદોળો, આટલો વેશ ભજવ્યા પછી હવે બાળભાવ તજીને કુમાર બનો, અનુક્રમે નિશાળે બન્યો, કલાઓનો અભ્યાસ કરો અને સુંદર રાગથી કવિતાઓના આલાપ કરો, હવે પછી તરુણ થાઓ, અનુક્રમે સ્ત્રીઓ સાથે અનેક પ્રકારના ચેષ્ટિતોથી ક્રીડા કરો, રતિમુખ્ય અનુભવો, સ્ત્રીલુપ્થ થવા

પછી પાત્ર માતૃપિતાઓની અવગણના કરે, પરસ્ત્રી લંપટ બને, દ્રવ્યોપાર્જન માટે ચોરી, અપ્રમાણિકપણું વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિશીલ બને, યૌવન સ્તંભિની ગુટિકાઓનું પાન કરે; અમુક જીવ પાત્રો ! તમે અમુક ભક્તિમાં ધર્મ માને, તદનુકૂળ આચરણ કરે, સન્નિત્રોની સાથે ધર્મચર્યાના આલાપો કરે, હવે પછી વૃદ્ધત્વ અંગીકાર કરો ! હાથમાં લાકડી રાખીને જર્જરિત થઈ કંપતા મસ્તકે ચાલો, અનેક યુવાનોને સલાહ આપવા તત્પર થાઓ; ત્યાર પછી શયરૂપ થાઓ; અને ફરીથી ગર્ભાગારરૂપ પડદામાં દાખલ થાઓ ! હવે તે યોનિ પડદાની બહાર નીકળી જુદે જ રૂપે તિર્યચ તરીકે દેખાવ આપો, તે વખતે સિંહ, અશ્વ, હરિણ, સર્પ વગેરે અનેક રૂપ ધારણ કરો, તાડના, તર્જના અને શિકારના ભોગ થઈ પડો, અને શયરૂપ થઈ અન્ય અન્ય અનેક ચિત્રવિચિત્ર યોનિરૂપ પડદામાં જઈ આવી વેશ બદલી બદલીને પ્રેક્ષકોની નજર આગળ આવતા રહો. ”

સંસાર નાટકની નેત્રી કાલપરિણતિના ઉદ્ગારો દ્વારા પ્રાણીઓની પરાધીનતાના સૂચવનનો ફલિતાર્થ એ છે કે-ચૈતન્યમય આત્મા જડ કર્મોવડે આવૃત્ત થયેલ હોવાથી કર્મોના સ્વભાવાનુસાર શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે કર્મો ભોગવ્યા વગર છૂટકો થતો જ નથી. વાસ્તવિક રીતે જડ કર્મો કરતાં ચૈતન્યમય આત્મા ઉચ્ચ દરજ્જે ધરાવે છે, છતાં કર્મોની સત્તામાં સંસારી પ્રાણીઓનું ચૈતન્ય વેષ્ટિત થયેલું છે, તેથી જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી આત્મા નિર્વીર્ય સ્થિતિમાં છે પરંતુ જ્યારે જગૃતિ પૂર્વક આત્મા અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે વિવેકાદિ સાધનો વડે કર્મ સામર્થ્યને પાતળું પાડે છે અને કર્મશઃ કર્મોને છૂટા પાડી દબ સ્વસ્થિતિમાં અનંત સામર્થ્યધર બને છે. ‘આત્માને કર્મજાળથી મુક્ત કરી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરાવવું’ એ સમગ્ર જૈન દર્શનનું તત્ત્વ દોહન છે.

કર્મોની આવવાનો પ્રકાર :—

મિથ્યાત્વ, અવતત, કપાય અને યોગ-આ ચાર આત્માને કર્મબંધ થવાના કારણરૂપે છે. આ ચારનું સમગ્ર નામ જૈન પરિભાષાએ આશ્રવ કહેવાય છે. આશ્રવને એક ગરનાળાંની ઉપમા આપીએ તો કર્મરૂપ મલિન પાણીને આવવાને માર્ગરૂપ આશ્રવ છે. આ મલિન પાણીવડે આત્મારૂપ સ્ફટિક મલિનતાને પામ્યો છે. આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશો છે તે મધ્યે આઠ રુચક પ્રદેશોને તો કર્મોનું આવરણ કદાપિ થતું નથી એટલે તેઓ સદાને માટે નિર્મળ છે, તેવાજ છે અને રહેશે; આ હેતુથી આત્મા સર્વાંશે કર્મવરણથી આવૃત્ત થતો નથી અને તે હેતુથી જ આત્મા અણુવ (અનાત્મા) કદાપિ થઈ શકતો નથી. હવે કર્મોના સ્વભાવાનુસાર આત્માને અનેક જન્મો ધારણ કરી જુદે જુદે નામે ભવસ્થિતિ કરેલી પડે છે તેનું અવલોકન કરીએ.

આત્માના સંસાર દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારો :

ઇન્દ્રિય યોગની અપેક્ષાએ આત્માના પાંચ પ્રકારો છે. એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. એકેન્દ્રિયના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજમ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. તે સૂક્ષ્મ અને બાહર બે પ્રકારે છે. સૂક્ષ્મને કેવળજ્ઞાનીઓ ફક્ત દેખી શકે છે, તે ચૈદ્ર રાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. બાહર પૃથ્વીકાય તે ખાણમાં રહેલું સોનું, રૂપું, વિગેરે ધાતુઓ, શસ્ત્ર નહીં લાગેલી માટીઓ અને પાપાણો છે. બાહર અપ્કાય તે વરસાદનું તથા સરોવરનું જળ વિગેરે. બાહર અગ્નિકાય વિજળી, અગારા વિગેરે, અને બાહર વાયુકાય તે પવન છે. વનસ્પતિકાય બે પ્રકારે છે. પ્રત્યેક અને સાધારણ, સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાય જે નિગોદ કહેવામાં આવે છે આ નિગોદ એ આત્માની જઘન્યતમ અપકાંતિ છે. એક શ્વાસોચ્છવાસ જેટલા સમયમાં સાડાસત્તર વખત જન્મ મરણ કરવું પડે છે. બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં એકજ શરીરમાં અનંત જીવો રહે છે. જેમકે સૂરણ, આદુ વિગેરે.

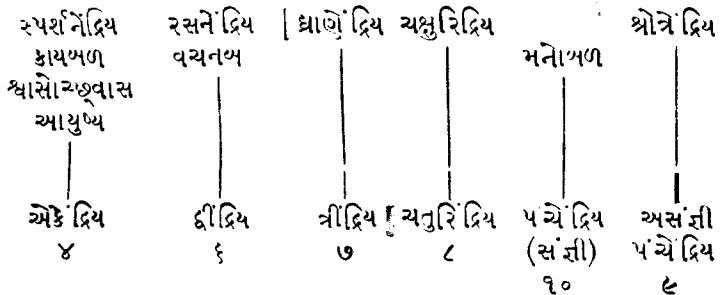
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં એક શરીરમાં એક જીવ રહે છે જેમકે બીજ, પાંદડાં, ફળ વિગેરે. આ સર્વ જીવોને એક ઇન્દ્રિય (સ્પર્શનેન્દ્રિય) હોય છે. પુરા, શંખ, કૃમિ વગેરેને પૂર્વાતી ઇન્દ્રિય સહિત રસનેન્દ્રિય વધારે હોય છે. કીડી, માંકડ, મંકાડા વગેરેને ઘ્રાણેન્દ્રિય વધારે હોય છે તેથી તેઓ તેઘન્દ્રિય છે. વીંછી, ભમરો, માખી, ડાંસ વગેરેને નેત્રેન્દ્રિયના વધારા સાથે કુલ ચાર ઇન્દ્રિયો છે. અને મનુષ્ય, દેવતા, નારકી અને પાંચેન્દ્રિય તિર્થંચ ગાય, ઘોડા વિગેરેને શ્રોત્રેન્દ્રિય સહિત, પાંચ ઇન્દ્રિયો છે તેથી તેઓ પાંચેન્દ્રિય શબ્દોથી ઓળખાય છે.

ભવોપગ્રાહી આત્મ સંબંધ તે પ્રાણ :-

એકેન્દ્રિયાદિ ભવોમાં આત્માને પોતપોતાના ભવોને આશ્રીને યોગ્યતા પ્રમાણે જન્મતાં જ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના વિનાશની સાથે જ તેનું મરણ થયું કહેવાય છે-અર્થાત્ ભવાંતરમાં ગમન થાય છે. જન્મ અને મરણ એ કર્મોના બંધ ઉદયને વશવર્તી છે. વસ્તુતઃ આત્મા અમર છે-કદાપિ મરતો નથી. નાયં હંતિ ન હન્યતે-તે વાસ્તવિક છે. માત્ર ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાણ ધારણીય શક્તિનો વિનાશ થવાથી તેનું મરણ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાણો કુલ દસ છે. તેનાં નામ :-

૫ ઇન્દ્રિય ૧ મનોબળ, ૧ વચનબળ, ૧ કાયબળ, ૧ શ્વાસોચ્છવાસ, ૧ આયુષ્ય. યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાણો કેવી રીતે વહેંચાઈને રચાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેના વૃક્ષથી માનુસ પડશે.

આત્મા(કર્મયુક્ત)ના દસ પ્રાણ.

આ પ્રકારે આત્માને યોગ્યતા પ્રમાણે ભવવ્યવહાર ચલાવવાને માટે પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે.

નામકર્મના ઉદયથી આત્માને પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે છ પ્રકારે છે.

પ્રાણને ટકાવી રાખનાર શક્તિ ‘પર્યાપ્તિ’ :-

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન. આહાર પર્યાપ્તિ એટલે આહારને રસ તથા શરીરાદિ રૂપે પરિણમવાની શક્તિ. આ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ વગર પ્રાણીઓને પ્રાણ હોઈ શકતા નથી. અર્થાત્ પર્યાપ્તિ હોવાથી પ્રાણનું અસ્તિત્વ હોય છે. પર્યાપ્તિ દુર્બળ હોવાથી પ્રાણનો વિનાશ થાય છે અને તે જીવનું મરણ ગણાય છે. એક ઘડીઆળને ચાવી આપ્યા પછી જેમ તે પોતાની મુદત સુધી ગતિ કરે છે, તેમ શરીર યંત્રમાં પર્યાપ્તિ રૂપ ચાવી વડે પ્રાણોનું સાંચાક્રમ પોતાની મુદત સુધી ગતિમાન રહે છે; ચાવી પુરી થયેથી સાંચાક્રમ ગતિશૂન્ય બને છે.

શરીર કુલ મળી પાંચ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ. પ્રથમ અન્ય ગતિમાંથી જીવ પોતાની માતાના ઉદરમાં આવે છે કે તરત તત્ત્રિચિત રસને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર વડે લઈને તે રસને સાત ધાતુ (માંસ, રૂધિર, અસ્થિ, રસ, ચરબી, મજ્જા, વીર્ય.) પણે પરિણમન કરે છે. ત્યારથી તેને એવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જીવ જે જે આહાર ગ્રહણ કરે તેની સાત ધાતુઓ બનવામાં ક્રિયાઓ ગતિમાન થાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે રસને શરીર-પણે પરિણમી આવે છે. અને એ રીતે ગર્ભમાં જ તે પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થવાને લીધે ધીમે ધીમે શરીરના અંગોપાંગો ગોઠવાય છે. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ બાંધે છે અને પોતાના ભવની યોગ્યતા પ્રમાણે ઓછી વધતી ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલવા માંડે છે. ત્યારબાદ શ્વાસોચ્છવાસ લેવા મુકવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ, તેમ જ મન અને વચન વર્ગણના પુદ્ગલો લેવા મુકવાની શક્તિ તે મન અને વચન પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થયેલી છે છતાં શરીરને

યોગ્ય આહાર ન મળે તો તે પર્યાપ્તિ મંદ પડી જાય છે. આ રીતે આહાર પર્યાપ્તિ જો તેને આહાર મળે તો જ પોતાનું કામ અગ્રવવા માંડે છે, નહિ તો ગતિશૂન્ય થવાથી પ્રાણો અને જીવને જીદા કરી મૂકે છે. આ ઉપરથી વિચારશીલ પ્રાણીઓ લક્ષમાં લેશે કે ઇન્દ્રિયો તથા સમ ધાતુ વગેરે અનવામાં ઇશ્વરની કૃતિની કાંઈ પણ જરૂર રહેતી જ નથી; ઇશ્વર અથવા કોઈ પણ કર્તા તેવું કાર્ય કરવાને માટે અવકાશ-વાળો નથી જ. કર્મને વશ હોઈને આત્મા વારંવાર તેવો અવકાશ મેળવે છે અને ઇન્દ્રિય વગેરે સર્વ સ્વતઃ અનાવે છે. એક ઘર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળો માણસ અનેક ઘર ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેમ પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિથી આહારાદિની યોગ્ય ક્રિયાઓ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આહાર કર્યા પછી આપણી જાગૃત અવસ્થામાં અથવા સુષુપ્તિને વખતે પણ આપણે લીધેલ આહારની ક્રિયા રસરૂપે રૂપાંતર થવા માંડે છે, તે રીતે ગર્ભમાં આવ્યા પછી ઉત્પન્ન કરેલી પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદય-જનિત પર્યાપ્તિ, (શક્તિ વિશેષ)નું કાર્ય છે.

જીવની અવસ્થાને આશ્રીને પર્યાપ્તિના લગ્નિધ અને કરણાદિ અનેક ભેદો છે, તે વિસ્તારપૂર્વક શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા છે. આહાર રસરૂપે રૂપાંતર પામ્યા પછી તે રસ શરીર પોષણ આપનાર અને અવયવોને ઉત્તેજન કરનાર અને છે, તે શરીર પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. પૂર્વે યાંધેલી ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિવડે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત ચાલુ રહે છે. શ્વાસોચ્છવાસને ગતિમાન રહેવાની ક્રિયાનું નિમિત્ત શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ છે. તેમજ ઉચ્ચારો કરવાની ક્રિયા અને મન વડે વિચાર કરવાની ક્રિયા—આ સર્વ ક્રિયાઓ જે અત્યારે પ્રાણીઓની યોગ્ય ઉમર પછી અસ્ખલિતપણે ગતિમાન રહે છે, તે સર્વ લાખા અને મનઃ પાંચિ કે જે ગર્ભમાં ઉત્પન્ન કરેલી હતી તેને આધીન છે. પ્રાણ અને પર્યાપ્તિની ભિન્નતા તપાસતાં પર્યાપ્તિ કારણ છે અને પ્રાણ કાર્ય છે. એકેન્દ્રિય ને ચાર, વિકલેન્દ્રિય અને અસંસ્ટી પાંચેન્દ્રિય ને પાંચ, અને સંસ્ટી પાંચેન્દ્રિયને છ અનુક્રમ હોય છે. આ પ્રકારે જ્યાંસુધી કર્મ છે ત્યાંસુધી

સંસાર છે. પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી શરીર ઇન્દ્રિય વિગેરેની રચના થાય છે. અર્થાત્ અન્ય કોઈ કર્તા નિમિત્ત કારણુ નથી.

ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાણીઓને મુખ્ય ચાર કારણોથી આઠ કર્મોનો કર્મ બંધ થાય છે. કર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કર્મઅંધકાર કહે છે કે, ક્ષીરદ્વ જીવણ હેતુર્હિજેણં તો મ્મણ કમ્મં. મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કષાય અને યોગરૂપ હેતુઓથી જે આત્માવડે કરાય તે કર્મ કહેવાય છે. આ ચાર ઉત્પાદક કારણોનો વિનાશ થાય તો કાર્યના વિનાશપણાથી આત્મા કર્મ રહિત થાય અને શાશ્વત સુખ પામી શકે. આ ચાર કારણો એ આત્માના જુદી જુદી અવસ્થાના રાગદ્વેષજન્ય મલિન પરિણામો છે. પ્રસ્તુત કર્મ આઠ પ્રકારે છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય. (૨) દર્શનાવરણીય. (૩) મોહનીય. (૪) (૪) અંતરાય. (૫) નામ. (૬) ગોત્ર. (૭) વેદનીય. (૮) આયુષ્ય

પ્રથમના ચાર કર્મોના તદ્દન દાય થાય ત્યારે કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બાકીના ચારનો સમૂહ વિનાશ થાય ત્યારે આત્મા નિર્વાણપદ પામે છે. આઠ ચાર ધાતિકર્મ અને અવાંતર ચાર અધાતિકર્મ-એવા નામથી જોળખવામાં આવે છે. જેમ એક માણસે કાચો પારો ખાધા પછી તે પારો જડ હોવા છતાં, તે પ્રાણીના શરીરને છિન્નભિન્ન કરી નાંખે છે, તેમ પૂર્વોક્ત નામવાળા કર્મો જડ હોવા છતાં આત્માના નિર્મળ પ્રદેશોને અંધકારમાં વોટાળી દે છે. કર્મની શક્તિ એ ચૈતન્ય જનિત શક્તિ નથી કિંતુ પૌદ્ગલિક સ્વભાવજનિત શક્તિ છે. આ આઠ કર્મોના જુદા જુદા સ્વરૂપની પર્યાયોચના કરતાં પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો આત્માને કેવી રીતે ઉપધાત થાય છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ :

આત્મારૂપ દ્રવ્યને આશ્રીને શુદ્ધ જ્ઞાન નામનો ગુણ રહેલો છે તેને આવરણ કરનાર કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. એક મનુષ્યની આંખે પાટો બાંધવામાં આવે તો જેમ પદાર્થો જોઈ શકતો નથી, તેમ આ

કર્મ આત્માની ભાવ ચક્ષુને પડદા તુલ્ય છે. આ મલિન પડદા જેમ જેમ ખસતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની શુદ્ધતા થવાને અંગે વસ્તુ સ્થિતિનું રહસ્ય જાણી શકાય છે. સાડાત્રણ હાથના અવકાશમાં રહેલો એક મનુષ્ય મુંબઈ અને કલકત્તાના, લાંડન અને પેરીસના તેમજ ભૂત અને વર્તમાન સમયના જે જે અનુભવો ખડા કરી શકે છે, તે પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને આભારી છે. જ્ઞાનવડે અધ્યાત્મીઓનું અધ્યાત્મ, માયાવીઓની મલિનતા, ભદ્રકર્મોનું આર્જવ, ભક્તજનોનો ભક્તિરસ, વૈરાગીઓનો વૈરાગ્ય, લોભીજનોની તૃષ્ણા અને વ્યભિચારીઓનું લાંપલ્ય વિગેરે સર્વ અનુભવ ગમ્ય થઈ શકે છે, પરંતુ ન્યાંસુધી આવરણનું પડ ગાઢ હોય ત્યાંસુધી વસ્તુસ્થિતિ અંધારામાં રહે છે. હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી. હેય પદાર્થો હોય તે ઉપાદેય બને છે, અને ઉપાદેય તે હેય બને છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને પેયાપેય વસ્તુના વિધિ-નિષેધમાં નિયમ રહેતો નથી. અન્યવસ્થિતપણું આ રીતે પ્રાપ્ત થવાથી અધઃસ્થિત અનેક અનાચારોનું પાત્ર આત્મા બને છે. પૂર્વોક્ત જ્ઞાન કે જેને આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે તે જુદી જુદી અવસ્થાને આશ્રીને પાંચ પ્રકારે છે.

૧ મતિજ્ઞાન, ૨ જ્ઞુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃપર્યવજ્ઞાન, ૫ કેવળજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન :- પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા થતું જ્ઞાન તેને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવેલું છે. આ જ્ઞાન ઓછે વધતે અંશે સર્વ પ્રાણીઓમાં હોય છે. સમ્યક્ત્વ કે જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે તેથી રહિત પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયાદિદ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિઅજ્ઞાન તેમજ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને ઉપકરણો દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. એક બાળક કે જેને રજ્જુ અને સર્પ અથવા રજત અને છાપના ભેદની ખબર નથી તે મતિ જ્ઞાનાવરણીયને લીધે છે, મિથ્યાત્વ-સ્થિત મનુષ્ય ગમે તેવા ઉચ્ચ તર્કનું રફાટન કરનાર હોય છતાં તે મતિઅજ્ઞાની કહેવાય છે. અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત મનુષ્ય જેને જેટલે અંશે

તર્ક સમાધાનની શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને તેટલે અંશે મતિજ્ઞાન વર્તતું છે. આ મતિજ્ઞાન પાંચ પ્રકારે દર્શાવાયેલું છે.

વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઇહા, અપાય અને ધારણા. મન અને નેત્રને વિષયો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા અર્થાવગ્રહથી શરૂ થાય છે. જ્યારે અન્ય ચાર ઇન્દ્રિયોને વિષયો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા વ્યંજનાવગ્રહથી શરૂ થાય છે. એક સ્પર્શનંદ્રિય અને નેત્રેન્દ્રિયનું દષ્ટાંત લઈ મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત કરીએ. એક મનુષ્ય નિદ્રામાં વર્તે છે, તે વખતે અન્ય મનુષ્ય તેના શરીર ઉપર અત્યંત ઉષ્ણ જળ રેડવા માંડે છે. તેના રેડવાને પહેલે જ સમયે નિદ્રાધીન મનુષ્યને ‘ કાંઈક ’ મારા ઉપર પડ્યું એવું જે ભાન તે વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન. ઉષ્ણ પદાર્થ કાંઈક પડ્યો એવું ખીજ ક્ષણે થયેલું જે જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ. ત્રીજી ક્ષણે ગરમ પાણી હશે કે ખીજ કાંઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો હશે તેની શંકા ઉદ્ભવતી તે ઇહા, ગરમ પાણી જ છે એવો નિશ્ચય થવો તે અપાય, ગરમ પાણી મારા ઉપર પડ્યું એવી સ્મરણ શક્તિ રહેવી, તે ધારણા મતિજ્ઞાન કહેવાય છે નેત્રેન્દ્રિયને પ્રથમ સમયે જ પદાર્થ ગ્રાહ્ય થઈ જવાથી વ્યંજનાવગ્રહ હોઈ શકતો નથી. એક મનુષ્યને દૂર રહેલા એક ઝાડના ફુંકાને જોતાં આ કાંઈક વસ્તુ છે, એવું ભાન થવું તે અર્થાવગ્રહ(નેત્રેન્દ્રિય) મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. ફુંકુ હશે કે ચાડીઓ એવી શંકા થવી તે ઇહા, બહુ નજીક આવ્યા પછી આ ‘ ફુંકુ જ ’ છે, એવું નિર્ણયવાળું ભાન તે અપાય, અને તે નિર્ણયને સ્મરણ પથમાં રાખવો તે ધારણા કહેવાય છે. સર્વ મળી મતિજ્ઞાનના અઠાવીશ ભેદ છે. બહુ અબહુ ક્ષિપ્રાદિ અનેક ભેદો વિસ્તાર વડે થતાં ત્રણસે ચાલીશ થાય છે, જે કર્મગ્રંથ અને સિદ્ધાંતોમાં નિરૂપણ કરેલા છે.

શ્રુતજ્ઞાન:—સ્વતઃ પુસ્તકો વગેરે વાંચવાથી થતું જ્ઞાન અથવા ઉપદેશ શ્રવણથી થતું જ્ઞાન. કાંચન અને કલશના સંયોગની પેઠે મતિજ્ઞાન સાધન છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાધ્ય છે. પુસ્તકો વાંચતી વખતે ચક્ષુને વાંચવાની જરૂર પડે છે, તેમ જ ઉપદેશ સાંભળતી વખતે કર્ણેન્દ્રિયને

શબ્દો ગ્રહણ કરવા પડે છે, અને તે શબ્દો સંભળાય ત્યાં સુધી-આટલી મર્યાદા સુધી-મતિજ્ઞાનનો વિષય છે, અને પછીથી જે રહસ્ય પરિણમે છે તે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે. મતિ અને શ્રુતની અવસ્થા ભેદે ભિન્નતા છે. કેમકે બંને સાથે જ હોય છે. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં શ્રુતજ્ઞાનને સદાગમ કહેલું છે. સમ્યક્ત્વ બીજને ઉત્પન્ન કરે તેવા અથવા સમ્યક્ત્વ બીજને વૃદ્ધિ કરનાર જે આગમો હોય તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અન્ય શ્રુત અજ્ઞાન કહેવાય છે; જેમકે સમ્યક્ત્વ વગરના નવપૂર્વીની અજ્ઞાનીમાં ગણના થયેલી છે. આત્માને જ્ઞાન થવાનું સ્થૂળ સાધન જે આગમ તેમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવેલો છે. આ જ્ઞાનના ચૌદ અથવા વીશ પ્રકાર છે.

અક્ષર-અનક્ષર, સંસી-અસંસી, સમ્યક્-મિથ્યા, સાદિ-અનાદિ, સપર્યાવસિત-અપર્યાવસિત, ગમિક-અગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્ય. આ ચૌદ ભેદ છે. અને પર્યાય, અક્ષર. પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાભૂત, પ્રાભૂત પ્રાભૂત, વસ્તુ અને પૂર્વ-એ દશ ‘સમાસ’ સાથે વધારતાં વીશ પ્રકાર છે. પ્રથમના ચૌદ ભેદો અક્ષર, ધ્વનિ, સંસા વિગેરે ભેદોથી છે, પાછળના વીશ ભેદ આગમના અક્ષરો, વાક્યો, પ્રકરણો વિગેરેને અંગે છે. જેટલે જેટલે અંશે આગમોનું અદ્યક્ષપણું અથવા સંસા, ઉપદેશ, આકાર વિગેરેથી થતી અદ્ય પરિજ્ઞા તેટલે તેટલે અંશે શ્રુત-જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું સહચરીપણું છે.

અવધિજ્ઞાન:—આ જ્ઞાન અને હવે પછીનાં બંને જ્ઞાનો પૂર્વોક્ત ઉભય જ્ઞાનથી ભિન્ન ક્રાંતિમાં વર્તે છે. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે જ્યારે અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો આત્મપ્રત્યક્ષ છે.

અવધિજ્ઞાનીને ઇન્દ્રિયોદ્ધારા વિષય ગ્રહણ કરવાની જરૂર હોતી નથી. તેને તો એક એવા પ્રકારનું અમુક મર્યાદાવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ઉપયોગદ્ધારા રૂપી પદાર્થોને જાણી શકે છે. અવધિજ્ઞાન, રૂપી

પદાર્થોના જાણપણને અંગે અસંખ્ય પ્રકારનું છે, અને પોતાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ અનુગામિન, વર્ધમાન, પ્રતિપાતિ, અનનુગામિન, હીયમાન, અપ્રતિપાતિ-એ રીતે છ પ્રકારનું છે. અરૂપી પદાર્થનો વિષય અવધિજ્ઞાનની મર્યાદામાં નથી. અવધિજ્ઞાન જુદે જુદે પ્રકારે કાઢને અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગથી માંડીને અસંખ્ય યોજનો સુધી, આવલિના અસંખ્ય લાગથી માંડીને અસંખ્ય વર્ષોપર્યંત, પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળની અપેક્ષાએ ઇદ્રિયાતીતપણે પ્રકટે છે; દેવગતિમાં આ જ્ઞાન, લવપ્રત્યયિક હોય છે. અને મનુષ્યગતિમાં ગુણ પ્રત્યયિક હોય છે. સમ્યત્વ સહિત વર્તતો જીવ જ્યાં તે વર્તતો હોય તે ગતિમાં જે તેને પૂર્વોક્ત અર્થવાળું જ્ઞાન પ્રકટે તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને મિથ્યાત્વ ઋસ્ત કાઢપણુ પ્રાણીને પ્રકટેલું જ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાનના નામથી ઝોળખાય છે. અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય ગતિમાં તપશ્ચરણ અને શુભતર ક્રિયાઓવડે ઉત્પન્ન થાય છે, જે માટે કથાનુયોગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રમણોપાસક મહાત્મા ‘આનંદ’ નું દષ્ટાંત સ્મરણીય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન:—ઈદ્રિયોની સહાયતા વગર અદીક્ષીપરૂપ મનુષ્યલોકમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોભાવને જે જ્ઞાનથી જાણી શકે તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. તે એ પ્રકારનું છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ મનોબલ પ્રાપ્ત અમુક પ્રાણીએ ઘટ પદાર્થની ચિંતવના કરી તે જાણવું, તે ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન અને અમુક પ્રાણીએ ઘટના ગુણ પર્યાય વિગેરે વડે ઘટ પરત્વે વિસ્તારથી ચિંતવન કર્યું તે જાણવું, તે વિપુલ મતિ મન પર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. સર્વવિરતિપણનો ગુણ આત્મામાં પ્રકટ થયા પછી આ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

કેવળજ્ઞાન:—જગત્ માત્રમાં રહેલા રૂપી અને અરૂપી જ્ઞેય પદાર્થોનું એક સમયમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. આત્મૈવજ્ઞાન-એ સ્થિતિ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી પરિપૂર્ણતાએ પહોંચે છે, આ જ્ઞાનવાન મનુષ્ય અવશ્ય મુક્તિમાં

જાય છે અને એક વખત પ્રાપ્ત થયેલું આ જ્ઞાનનું કદાપિ વ્યવન થતું નથી કેવલપ્રાપ્ત તીર્થાંકર અને સામાન્ય કેવળી બંનેની બાહ્યશ્રદ્ધિ અથવા અતિશયોમાં તદ્વાવત છે; પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને અંગે બિલકુલ તદ્વાવત રહેલો જ નથી આ પાંચ જ્ઞાનમાં જે જ્ઞાનને આવરણો હોય તે તે જ્ઞાનથી આત્મા દૂર રહે છે. જેમ જેમ આવરણો દૂર થાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનાંશુ સ્ફુરે છે. જ્ઞાનના અધ્યાપક, જ્ઞાનના સાધનો અને જ્ઞાની મનુષ્યોની અવગણના, આશાતના અને તિરસ્કાર કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મબંધ પ્રાણીઓને થાય છે, એમ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

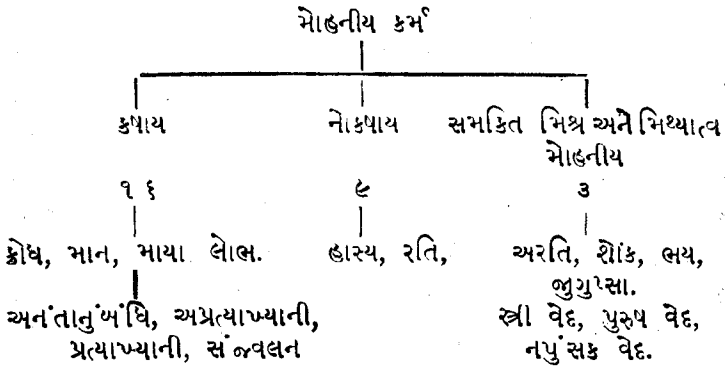
દર્શનાવરણીય કર્મ :—તે નવ પ્રકારે છે. ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ, કેવલ, નિદ્રા, નિદ્રા નિદ્રા, પ્રયત્ના, પ્રયત્ના પ્રયત્ના અને થીલુદ્ધિ. જન્મતાં જ અથવા પાછળથી નિમિત્ત કારણવડે આંખોથી અંધત્વ પ્રાપ્ત થવું તે ચક્ષુ દર્શનાવરણીય. જન્મથી અથવા અન્યનિમિત્ત કારણથી આંખ સિવાય અન્ય ઈન્દ્રિયોનું બહાર ભારી જવું તે અચક્ષુદર્શનાવરણીય. ચક્ષુથી અગોચર રહેલા રૂપી પદાર્થો દેખી શકવામાં નિર્બળતા હોવી તે અવધિદર્શનાવરણીય, રૂપી અને અરૂપી બંને પદાર્થોને આત્મબળથી સામાન્યપણે જાણવાના સામાર્થ્યનો અભાવ તે કેવલદર્શનાવરણીય કહેવાય છે. વળી સહેલાઈથી જાગી શકાય તે નિદ્રા, કષ્ટવડે જાગી શકાય તે નિદ્રા નિદ્રા, બેઠાં બેઠાં અથવા ઉભા રહેતાં નિદ્રાનો ઉદય થાય તે પ્રયત્ના અને ચાલતાં નિદ્રાનો ઉદય થાય તે પ્રયત્ના પ્રયત્ના, પ્રમત્ત અવસ્થામાં અર્ધચક્ષી સમાન બળની પ્રાપ્તિ થાય તે થીલુદ્ધિ દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત બંને કર્મની પરિસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ત્રીશ કોડકોડ સાગરોપમની છે. આ કર્મનો બંધ આંધળાં બહાર વિગેરે અપંગ મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવાથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિશેષ કરીને તો બંને કર્મોનું ઉપાર્જન નીચેની ગાથાથી ગ્રાહ્ય થશે.

પટિણિયત્તળ નિન્હવ ઉવઘાયપડસ અંતરાયેણ ।

અજ્ઞાસાયણયાદ આવરણ દુગંજિડજ્જયઈ ॥

અર્થ-પ્રત્યનીકપણું, નિન્હવપણું ઉપધાત, પ્રદોષ, અંતરાય અને અતિ આશાતના કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો બંધ થાય છે.

મોહનીય કર્મ :— આ કર્મની શાસ્ત્રકારોએ મદિરા સાથે તુલના કરી છે. મદિરા પીનાર મનુષ્ય કેદના આવેશમાં જેમ માતાને સ્ત્રી તરીકે અને સ્ત્રીને માતા તરીકે ગણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અનેક અના-ચારોનું ભાન રહેતું નથી, તેમ મોહનીય કર્મથી પરવશ થયેલો પ્રાણી રાગમાં અંધ થઈ વિવેકબુદ્ધિથી દૂર રહે છે. દ્રેપાનલમાં દગ્ધ થઈ સ્વાત્મભાન ભૂલી જઈ અન્યનું અહિત આચરવા તત્પર થાય છે. કપાયોથી અભિભૂત થઈ ક્રોધી, અહંકારી, કપટી અને લોભી બને છે. મોહનીય કર્મના મુખ્યપણે અઠાવીશ પ્રકારો નીચેના વૃક્ષ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે.

અનાદિ કાળથી આત્મા સાથે રહેલું અને ભોગવટા પ્રમાણે જીર્ણ થઈ નવા નવા રૂપને ધારણ કરતું આ કર્મ આઠ કર્મો પૈકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય સાત કર્મો ઉપર અમલ ચલાવી પોતે સાત કર્મોને પોતાના દોર ઉપર ચલાવે છે.

ક્રોધ કપાય :—ક્રોધથી પરાધીન થયેલા એક મનુષ્યને તમે જુઓ! જે તેનામાં નિર્માલ્યપણું હોય છે તો તે અંતરમાં ધગધગતા

અગ્નિથી બળતો હોય છે, અને જો તેનામાં કાંઈક સત્ત્વ હોય છે તો તે અંદરથી ધગધગી રહેલો છે જ પરંતુ તે ઉભરાઓ બહાર કાઢે છે અને અન્યને તેમાં ગરકાવ કરી તેના હૃદયપુળા ઉપર દિવાસળી મૂકે છે. જે વખતે તે ક્રોધાધીન હોય છે તે વખતે તેને ક્રોધ હિતસ્વી ગમ ખાઈ જવા શીખામણ આપવા લાગે છે તો તે મનુષ્યની ઉપર કાંતો ક્રોધને ઉતારે છે અથવા તે મનુષ્યની સામે ન થઈ શકાય તેવી સ્થિતિ હોય તો તે ક્રોધી મનુષ્યની નજરમાં નિર્માત્ર્ય અને બેવકૂફ લાગે છે. આ સ્થિતિ હોવાથી ક્રોધ એ અગ્નિ સમાન છે અને ક્ષમારૂપી શાંતિજળના અભાવે ‘ ઉત્કર્ષ ’ના સાયન્સના નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિગત થયેલો નજરે પડે છે. શ્રીમદ્ ઉદયરત્નજી કહે છે કે, ક્રોડ પૂર્વ સુધી પરિપાલન કરેલું સંયમ, ક્રોધરૂપ અગ્નિવડે ક્ષણવારમાં ભરમીભૂત થઈ જાય છે. ક્રોધ એ એક જાતનો આવેશ છે જે વડે પ્રાણી આત્મઘાત કરવા તત્પર થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સંસ્કારોની દૃઢ છાપ અનેક જન્મો સુધી સુદ્રિત રહી બીજે જેમ વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભવ સ્થિતિની વૃદ્ધિ કરે છે. દષ્ટાંત તરીકે સમરાદિત્ય કેવળીના પૂર્વ ભવમાં ગુણસેન અને અગ્નિશર્માના સંબંધમાં અગ્નિશર્માને ગુણસેન પ્રતિ-નવ જન્મો પર્યંત વૈરની ચીનગારી બળતી રહી હતી. આ રીતે ક્રોધરૂપી પિશાચ, આત્માને પોતાની સ્થિતિમાંથી ચ્યુત કરી એકાંત અહિત કરી મૂકે છે. અનંતાનુબંધિ ક્રોધ અનંત સંસાર ભ્રમણ વધારે છે, તે ક્રોધના ક્ષયોપશમ વગર આત્મા સમ્યક્ત્વ પામી શકતો નથી. આ ક્રોધ ઉત્કૃષ્ટપણે જિંદગી સુધી રહે છે. ક્રોધના અન્ય ત્રણ પ્રકારો, અનુક્રમે એક વર્ષ, ચાતુર્માસ અને પક્ષ પર્યંત વધારેમાં વધારે સ્થિતિવાળા છે.

આ પ્રસંગે રેફરેન્સ કરવાની જરૂર જણાય છે કે, કેટલાએક મી. એમર્સનના મત પ્રમાણે કહે છે કે પ્રામાણિક અને સત્ય આચરણવાળા મનુષ્યો હંમેશાં ક્રોધી સ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ જરા પણ અપ્રમાણિકપણું સહન નહીં કરી શકવાથી ક્રોધી બની જાય છે. આ હકીકતને

જરા જૈની દષ્ટિ સાથે સરખાવતાં જણાશે કે, સંજ્વલન કોધનું સ્વરૂપ અમુક પ્રાણીઓના દુર્ગુણ સુધારવાને અને તેને યથાર્થ શીખામણ દેવાને માટે પ્રયોજાયેલું હોય છે. આ સંજ્વલન કોધ જેને ચોથા પ્રકારના કોધની કાટિમાં ગણવામાં આવેલો છે, તેનું પરિવર્તન થઈ તે અનંતાનું અંધિ થઈ જવો ન જોઈએ. જે સંજ્વલનમાંથી અનંતાનું અંધિની ઉત્પત્તિ થાય તો તે અનંતાનું અંધિનું જ ફળ આપે છે.

આ પ્રકારે જૈન દર્શન કહે છે. એક જ નાના દષ્ટાંતથી આ હકીકત સમજાશે. એક ગુરુ પોતાના શિષ્યને તે આજસુ હોવાથી પઠનપાઠન કરવાની શીખામણ દેતા હતા. એક વખત શીખામણ દેવાની ખાતર ગુરુએ તે શિષ્યને બે ત્રણ લપાટ ચોડી દીધી કોધથી ઘેરાયેલા તે શિષ્યે તરત જ પાસે પડેલી લાકડી લઈને ગુરુજીની સાથે પ્રહાર-ક્રીડા કરવા માંડી, ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અન્ય પદાર્થમાં પ્રકટી નીકળે તેમ ગુરુ પણ તરત આવેશમાં આવી ગયા અને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ધૂમવા માંડ્યા. તેવામાં લાકડી ગુરુના મર્મસ્થળે વાગવાથી ગુરુ પંચત્વ પામ્યા અને નર્કગતિના અધિકારી થયા. આ ઉપરથી લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે કે સંજ્વલન કોધ-ચોથા પ્રકારના કોધને સાધ્યદષ્ટિની હદ બહાર જવા દેવો એ સંપૂર્ણ રીતે નુકશાનકારક છે, એટલું જ નહિ પણ કોધની લગામ છૂટી જવાથી અનિષ્ટ ફળ નીપજે છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે:—

ન હોય ને હોય તો ચિર નહિ, ચિર રહે તો ફળ છેહો રે;
સંજ્વન કોધ એહવો, જેવો દુર્જનનેહો રે.

સંજ્વનોને કોધ હોય જ નહીં. કદાચ હોય તો લાંબો વખત ટકી રહે નહિ. કદાચ લાંબો વખત રહે તો ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ, કેમકે અંદર તીવ્રતા નહિ હોવાથી દુર્જનના સ્નેહની પેઠે ફળશૂન્ય નીવડે. આ ઉપરથી ક્રોધ કરનાર મનુષ્યે પોતાના આત્મા સાથે વિચાર કરવાની જરૂર છે કે પોતે આત્મધર્મ કેટલે અંશે ચૂકે છે. અન્યને આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાથી અન્યના આત્માને અધોગતિ કરાવવાનું નિમિત્ત કારણ પોતે બને છે; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનામાં તે

સંસ્કાર માઠ થઈ જતા હોવાથી એક શત્રુને પોતાના મસ્તક ઉપર ઝબુમતો કરે છે ક્ષમા અને સહનશીલતા એ બંને સદ્ગુણ ક્રોધનો પ્રત્યુપાય છે એમ જ્ઞાનીઓએ પુકારીને કહેલું છે.

માન કષાય — ગૌતમ કુલકમાં કહેવામાં આવેલું છે કે માર્જ-સિણોસોચપરાહવૈતિ-અહંકાર કરવાની ટેવવાળા પુરૂષો આખરે શોચ પામે છે દુનિયામાં માન ધરાવનારને કોઈ માન આપતું નથી, કીર્તિની પાછળ દોડનારને તે પ્રાપ્ત થતી નથી. અભિમાન કરનાર પ્રાણી પોતે કલ્પેલા શિખર ઉપરથી કેવી રીતે પડે છે તે આપણે દુનિયાના વ્યવહારમાં અનેકવાર જોઈએ છીએ. ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચના કર્તા, માનીને એક શૈલરાજ સાથે સરખાવે છે. આ પર્વત ઉપર ચડીને જ્યારે આ જીવ બેસે છે ત્યારે તેના વિનય વગેરે ગુણો નાશ પામે છે, અને તે પર્વત ઉપર રહેલી આઠ મદ રૂપ ટેકરીઓ શુદ્ધ સ્વરૂપને અદ્વિત્ય રાખે છે. સિંદૂરપ્રકરમાં મનને હસ્તીની ઉપમા આપી છે. કર્તાના કહેવા મુજબ માનરૂપી મત્તગર્જેન્દ્ર સમતા રૂપ બંધન તોડી નાખનાર છે, વિમલમતિનો વિનાશ કરનાર છે, દુર્વચનરૂપી ધૂળને ચોતરફ વિસ્તારે છે. અને સિદ્ધાંતની અવગણના કરનાર છે. શ્રીમદ્ વિદ્વાનંદજી કહે છે કે, ‘લઘુતા મેરે મન માની, લઈ ગુરુ ગમ જ્ઞાન નિશાની’ મદને માટે બાહ્યબલજનું દષ્ટાંત મનનીય છે. દીક્ષા લીધા પછી નાના ભાઈઓને ન વાંદુ એવો આગ્રહ રહ્યો ત્યાં સુધી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ. એક વર્ષ સુધી એવી સ્થિતિમાં રહ્યા પછી ‘વીરા મારા ગજ થકી ઉતરો, ગજ બેઠા કેવળ ન હોવે રે.’ એવા ધ્વનિવાળા બ્રાહ્મી અને સુંદરીના શબ્દો સાંભળતાં જ કદાગ્રહ બુદ્ધિનો વિનાશ થયો અને વંદન કરવા જઈ-એવી ભાવના પછી તુરત જ કૈવલ્ય ઉત્પન્ન થયું. મદના આઠ પ્રકારો યોગશાસ્ત્રમાં નીચેના શ્લોકથી દર્શાવેલા છે.

જાતિલામકુલૈશ્વર્યં બલરૂપતપઃશ્રુતૈઃ ।

કુર્વન્મદંપુનસ્તાનિ હીનાનિભતેજંનં ॥

જાતિ, લાભ, કુલ ઐશ્વર્ય, બલ, રૂપ, તપ અને શ્રુત-આ સર્વમાં પ્રાણી જેનો જેનો મદ કરે છે તે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ ભવિષ્યમાં અદ્ય પ્રમાણુવાળી અથવા અધમ સ્થિતિવાળી અને છે. આવી રીતે મદ પ્રાણીઓને, તપશ્વરણુનું ફળ એસવા દેતું નથી, અને અજીર્ણ કરાવે છે.

માયાક્રપાય-કહ્યું છે કે, એક પણ માખીની પાંખ દુભાવા જેટલી પણ હિંસા ન કરી હોય અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ ચારિત્રનું પાલન કર્યું હોય છતાં તે સર્વ કપટવૃત્તિવડે બીજને ઠગવાના કારણથી જ હોય તો માત્ર કાયકલેશ સિવાય બીજું કંઈ નથી. માયાની પ્રાણીઓ પોતાનું અને પરનું બંનેનું બગાડે છે. અનેક મુઝંબ મનુષ્યો માયાવી પ્રાણીની દંભવૃત્તિમાં ઠગાય છે. દંભી પ્રાણીઓનું વર્તન અંદર અને બહાર બુદ્ધું જ હોય છે. એક મનુષ્ય સાથે વૈર હોય છતાં સ્વાર્થની સાધના માટે સુંદર વચનોવડે તે મનુષ્યનું આકર્ષણ કરી સાધ્યને સાધિત કરનારા અનેક મનુષ્યો જગતમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. દંભ-વૃત્તિવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં અન્યને માટે હિતબુદ્ધિ ટકી શક્તી નથી. અન્યાયોપાર્જિત ધન. પરસ્ત્રીની સાથે કામવાસનાની તૃપ્તિ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસઘાતવડે સ્વાર્થસિદ્ધતા-આ સર્વનું કારણ માયા-દંભવૃત્તિ છે. સિંદૂર પ્રકરણમાં કહેલું છે કે,

વિધાય માયાં વિવિધૈરૂપાયૈઃ પરસ્યયેવંચનમા ચરંતિ ।

તે વંચયંતિ ત્રિદિવાપવર્ગ સુલ્ભાન્મહામોહસરાસ્ત્રમેવા ॥

વિવિધ ઉપાયો વડે માયા કરીને જ પરને ઠગે છે તેઓ વાસ્તવિક રીતે પોતાને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને ઠગે છે.

લોભક્રપાય-મી. ઓટવે કહે છે કે,

Ambition is a lust that is never quenched; grows more inflamed and madder if enjoyed.

લોભ કદી તૃપ્ત થતો નથી, તેને પ્રસાર આપવાથી તે વધારે પ્રબળ અને ઉન્મત્ત બને છે.

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જહા લાહો તહા ભોહો લાહાલોહો પવઢૂઈ-‘જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે તેમ તેમ લોભનો થોભ રહેતો નથી’, જ્યાં સુધી આત્મામાં સંતોષવૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો નથી ત્યાં સુધી પંદર રૂપીઆના પગારવાળો માણસ સો રૂપીઆની નોકરીના પગારની ઇચ્છા ધરાવતો હોય છે, સો રૂપીઆની મુડીવાળો મનુષ્ય દસ હજારની મુડી એકડી કરવા પ્રતનશીલ હોય છે, દસ હજારની મુડીથી અતૃપ્ત પ્રાણી એક લક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને, લક્ષાધિપતિ કરોડપતિ થવાને, કરોડપતિ રાજ્યાસન પામવાને, રાજ્ય ચક્રવર્તિ બનવાને, અને ચક્રવર્તિ ઇંદ્રત્વ મેળવવાને-અસંતુષ્ટપણે અભિલાષાઓ નિરંતર કરે છે. ધન પ્રાપ્તિને માટે ઇચ્છાઓ પ્રયત્નપણે ઉત્પન્ન થતી જાય છે. ગમે તે રીતે ધન પ્રાપ્ત કરવું એજ સાધ્યગિદ્ધ હોવાથી અનેકશઃ સમુદયાત્રા કરે છે, કૃપણ સ્વામીઓની પણ આ અર્થાભિલાષિઓ ગુલામી કરે છે, અને છેવટે લોભ રૂપ મહાસાગરમાં ઝબોળાઇ મૃત્યુને આધીન બને છે. ઇચ્છાની લગામ જ્યારે છૂટી જાય છે ત્યારે તે આકાશના છેડાની જેમ અંત વગરની બનતી જાય છે. જેમ સરાવલું નીચેથી અડધા ઈંચનું માત્ર હોય છે તે ઉપર જતાં વધતું જાય છે અને બે ઈંચ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ ત્યાં તો સાત આઠ ઈંચ જેટલું વધી જાય છે, તેમ ઇચ્છા શરૂઆતમાં ઘણી જ થોડી હોય છે, પણ તેને જરા પ્રસાર મળતા તે બેવડી ચોવડી આઠગણી કૂંડે ને ભૂસડે વધી જાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કપાય મોહનીય કે જે આત્માની સાથેના સંબંધમાં નિરંતર શત્રુપણાતું કામ કરી રહેલા છે તેમના સામે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ ક્ષમા, મૃદુતા, આર્જવ અને સંતોષવૃત્તિ રૂપ ચાર પડવાળું બખ્તર પહેરી સજ્જ રહેવું જોઈએ. આ કાર્ય માટે ખરેખરા આત્મબળની આવશ્યકતા છે.

હાસ્યાદિ નવ નોકપાય આ ચારે કપાયના સહચારી છે. અર્થાત્ કપાયને ઉત્પન્ન થવાના કારણ તરીકે રહેલાં છે. હવે મિથ્યાત્વ મોહનીય

અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનું સ્વરૂપ દર્શન કરવાને માટે સમ્યક્ત્વ શું છે તેની પર્યાલોચના કરીએ. કહ્યું છે કે—

દંસણ મટ્ટો મટ્ટો દંસણ મટ્ટમ્ય નથિથ નિઘ્વાણં ।

સિઙ્ગંતિ ચરણરહિઆ દંસણરહિઆ ન સિઙ્ગંતિ ॥

“ સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ પ્રાણી સર્વથી બ્રહ્મ છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ રહિત પ્રાણીને કદાપિ મોક્ષ નથી. દ્રવ્ય ચારિત્ર લીધા વગરના પ્રાણીઓ મુક્તિ પામેલા છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ રહિત પ્રાણીઓ કદાપિ મુક્તિ પામ્યા નથી. ”

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેનો ઉત્પત્તિ ક્રમ

સમ્યક્ત્વનું મૂળ સ્વરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાયમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે.

જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં સદૈવ કર્તવ્યં ।

શ્રદ્ધાનંવિપરીતામિનિવેશ વિવિક્તમાત્મરૂપંતત્ ॥

“ જીવ અને અજીવાદિ વાસ્તવિક પદાર્થોનું સર્વથા વિપરીત-હઠાગ્રહ રહિત શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને તે આત્માનું સ્વરૂપ માત્ર છે. સર્વજ્ઞ કથિત તત્ત્વો શ્રદ્ધારૂપે તદ્દન સત્ય છે એવી આત્મામાં પ્રતીતિ થવી, તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ અને આત્મા અને જડના ભેદ જ્ઞાન વડે વિચાર અને નિર્ણયપૂર્વક તત્ત્વ પ્રતીતિ થવી તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારથી થાય છે. નિસર્ગ અને અધિગમ. સહજ વિચાર કરવાથી આત્મપ્રતીતિ થાય તે નિસર્ગ અને કોઈ મહાત્માના ઉપદેશ વડે આત્મજાગૃતિ થાય તે અધિગમ. જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે ત્યાં સુધી તત્ત્વ અને કૃતત્ત્વનો વિવેક દૂર રહે છે. સમ્યગ્દર્શન વગરના પ્રાણીઓ મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમકિત મોહનીય આ ત્રણ કર્મપ્રકૃતિથી પરાભવ પામે છે. અનંતાનુયાંધિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આ ત્રણ મોહનીય એકંદરે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય-ઉપશમ હોય તો જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારે આ રીતે છે. ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક. પૂર્વોક્ત સાત

પ્રકૃતિનો ક્ષય કરે તો ક્ષાયિક. અંતર્મુહૂર્ત જેટલા કાળમાં તેમાંથી થોડીકનો ક્ષય કરે અને બાકીની પ્રકૃતિને અનુદયપણે રાખે તો ક્ષયો-પશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. અંતર્મુહૂર્ત માત્ર સમ્યક્ત્વ ગુણ જે આત્માને ફરસેલો છે, તે અર્ધપુહ્નગલપરાવર્ત જે જૈન પરિભાષાનો કાળ છે તેટલા વખતની વધારેમાં વધારે મર્યાદામાં અવશ્ય મુક્તિ પામે છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વરૂપ કૃણુપક્ષ દૂર થવાથી અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુકલપક્ષનો ઉદય થવાથી અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પૂર્ણચંદ્રની કલા પ્રકાશે છે. **સમ્યક્ત્વનો ક્રમ આ પ્રકારે છે.** મોહનીય કર્મની વધારેમાં વધારે સીતેર કોડાકોડિ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાયની ત્રીશ કોડાકોડી છે. નામ અને ગોત્રની વીશ કોડાકોડી છે, અને આયુષ્યની તેત્રીશ સાગરોપમની છે. આ સર્વ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી દરેકની માત્ર એક કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ કરતાં ઓછી રહે અને બાકીની સ્થિતિનો ક્ષય થયેલો હોય—એવા પરિણામ વડે આત્માએ **યથાપ્રવૃત્તિકરણ** કર્યું કહેવાય છે. ત્યાર પછી આત્મ-વીર્યનો અધિક ઉદ્ધાસ થવાથી તે ગ્રંથીનો ભેદ કરવાની શરૂઆત કરે છે. તે વખતે આત્માના જે પરિણામ થાય છે, તે જૈન પરિભાષાએ **અપૂર્વકરણ** કહેવાય છે. ગ્રંથીનો ભેદ કરતાં છેદે **અનિવૃત્તિકરણ** કરે છે. તે વખતે સમ્યક્ત્વરૂપ આત્માના નિર્મળ પરિણામને આત્મા પોતાની સન્મુખ હાજર થયેલો જુએ છે. અનિવૃત્તિકરણ કર્યા પછી **અંતરકરણ** કરે છે. તે વખતે મોહનીયકર્મના ત્રણ પુંજ કરે છે. તદ્દન અશુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ. મિથ્યાત્વજનિત આ પુહ્નગલોનો જે તે વખતે ક્ષય કરે છે તો **ક્ષાયિક** અને ક્ષયોપશમ કરે છે તો **ક્ષાયો-પશમિક** અને માત્ર ઉપશમ કરે તો **ઔપશમિક** સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. મિથ્યાત્વ ક્ષીણ થયેલું ન હોય ત્યાં સુધી જીવો નિશ્ચયપણે ત્રણ પુંજવાળા હોય છે, મિથ્યાત્વનો ક્ષય થતાં બે પુંજવાળા હોય છે, મિશ્રનો ક્ષય થતાં એક પુંજવાળા હોય છે અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી થાય છે. અશુદ્ધ,

અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એ ત્રણ પુંજો મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપે કહેવામાં આવેલા છે. પ્રથમી એ મોહનીયકર્મના તીવ્ર પરમાણુઓનો સંયમ છે. અને પૂર્વોક્ત કરણો એ આત્માના ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાના પરિણામો છે. સમ્યક્ત્વના ઉત્પત્તિક્રમના મેદોમાં આચાર્યોના મત ભિન્નભિન્ન રીતે વર્તે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વનો અભાવ થતો જ નથી. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાણી પ્રમાદવશ અને છે, તો તેથી વ્યુત થાય છે, અને કર્મની મોટી સ્થિતિના વમળમાં પડે છે. સમ્યક્ત્વના અનેક પ્રકારો છે. પુદ્ગલિક અને અપુદ્ગલિક. મિથ્યાત્વ સ્વભાવ ગયેલો હોય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય પુંજમાં રહેલા પુદ્ગલોનો વેદવારૂપ ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થાય તે પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને સર્વથા મિથ્યાત્વ મિશ્ર તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય પુંજના પુદ્ગલોનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક તથા ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે માત્ર જીવ પરિણામરૂપ-ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ તે અપુદ્ગલિક કહેવાય છે અર્થાત્ પુદ્ગલોનું વેદન સ્વરૂપ તે પુદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ, અને જે જીવના પરિણામ તે અપુદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. સારવાદન અને ઉપશમિક સમ્યક્ત્વ ભવસ્થિતિ પર્યંત આત્માને વધારેમાં વધારે પાંચ વખત થાય છે. વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એક જ વખત હોય છે અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્ય વાર હોય છે. આ સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ છે. જેમ આઠ સ્તંભવાળા પ્રાસાદમાં ટકી શકવાની સ્થિતિ રહેલી છે તેમ અણંગવડે સમ્યક્ત્વ ટકી રહે છે; તેના નામો નીચે પ્રમાણે

નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદષ્ટિત્વ, ઉપગૂહન, સ્થિરીકરણ, વાતસલ્ય અને પ્રભાવના. સર્વજકથિત અનેકાંત સ્વભાવરૂપ તત્ત્વો સત્ય છે કે અસત્ય છે તેની શંકા નહીં કરવી તે નિઃશંકિત નામે પ્રથમ અંગ છે. સમ્યક્ત્વધારી જીવે ઈહલોક અથવા પરલોક સંબંધી પુણ્યના ફલોની આકાંક્ષાથી રહિત રહેવું તે નિઃકાંક્ષિત નામે દ્વિતીય અંગ છે.

ભુખ તૃપ્તા શીત ઉષ્ણાદિ ભાવોમાં તથા વિષ્ટાદિક પદાર્થોમાં ગ્લાનિનો અભાવ તે નિર્વિચિકિત્સારૂપ તૃતીય અંગ છે. અશુદ્ધ દેવ ગુરૂ અને શાસ્ત્રોને વિષે સમ્યક્ત્વવાન પુરૂષે મૂઠ દષ્ટિપણથી રહિત રહેવું તે અમૂઢદષ્ટિત્વ નામે ચતુર્થાંગ છે. અન્યના ગુણોને પ્રકટ કરી દોષોનું અપ્રસિદ્ધપણું રાખવાની વૃત્તિ તે ઉપગૂહનરૂપ પંચમાંગ છે. કામ ક્રોધ મદ લોભાદિ વડે ધર્મમાર્ગથી વ્યુત થતા સ્વને અથવા પરને યુક્તિઓ વડે ધર્મમાં સ્થિર કરવું તે સ્થિરીકરણરૂપ પછાંગ છે. મહાત્માઓની સાથે પરમ પ્રીતિ રાખવી તે વાત્સલ્ય નામક સપ્તમાંગ છે અને દાન તપશ્ચરણ જિનપૂજનાદિ ચમત્કારો વડે જિન ધર્મને પ્રભાવના યુક્ત કરવો તે પ્રભાવના નામે અષ્ટમાંગ છે. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી આ આઠ અંગોવડે આત્મારૂપ પ્રાસાદને ટકાવી રાખવો જ્ઞેષ્ઠએ. સમ્યક્ત્વના બધા મળી શુદ્ધિ, લિંગ, જ્યણા વગેરે સડસઠ ભેદો છે, તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રમાં વિસ્તૃતપણે પ્રતિપાદન થયેલો છે. આવા પ્રકારના સમ્યક્ત્વને ન પામવા દેનાર કર્મ તે મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ ત્રણ મોહનીય કર્મના ત્રિભાગો છે. સમ્યક્ત્વ એ આત્માના શાસ્ત્રોકત રીતિએ શ્રદ્ધાન ગુણનું પ્રકટવું તે છે.

અંતરાય કર્મ:—

અંતરાય કર્મના પાંચ ભેદ છે. દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય; દાનના પણ પાંચ પ્રકારો છે. અભયદાન, અનુકંપાદાન, સુપાત્રદાન, કીર્તિદાન અને ઊચિતદાન. કરોડો રૂપીઆની મિલકત હોવા છતાં અમુક પ્રાણી દાન આપી શકતો નથી, તે દાનાંતરાયના કર્મનો ઉદય છે. અનેક મહેનતો કરતાં અમુક પ્રાણી ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિથી જનસીંગ રહે છે તે લાભાંતરાય. સુક્રમળ શય્યા અને સુંદર સ્ત્રી પાસે હોવા છતાં ઉપભોગ કરવાની અશક્તિ તે ઉપભોગાંતરાય. પુષ્પ વગેરે એકવાર ભોગવવામાં આવે તે વસ્તુનું ભોગથી રહિત હોવાપણું તે ભોગાંતરાય અને શક્તિ હોવા છતાં ફેરવી શકવાના સંજોગોનો અભાવ, તે વીર્યાંતરાય છે. અંતરાયકર્મના ઉદયે મમ્મણ

શેઠ પોતાની મીલકતનો તથા સુંદર ખાનપાનનો ભોગ કરી શક્યો નહોતો. શ્રી ઋષભદેવજીને પણ વર્ષ પર્યાંત આહાર મળી શક્યો નહોતો. આ કર્મનો સ્વભાવ રાગના ભંડારી તુલ્ય કહેલો છે, જેથી તે આત્માને ઈષ્ટ પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે પડે છે.

નામકર્મ:—

નામકર્મ તે એક ચિતારા સમાન છે. ચિતારા જેમ ચિત્રને અનેક રંગો પુરીને જુદા જુદા રૂપે ચીતરી બતાવે છે તેમ નામકર્મ આત્માને વિચિત્ર રૂપો આપ્યા કરે છે. આ કર્મ એકસો ત્રણ પ્રકારે છે. આ કર્મવડે કોઈ પ્રાણી ઔદારિક શરીરવાળા, કોઈ વૈક્રિય શરીરવાળા, કોઈ વજ્રઋપલ નારાય સંઘયણવાળા, કોઈ સેવાર્ત, વામન અથવા હુંડક સંસ્થાનવાળા બને છે. આ કર્મવડે કોઈ પ્રાણી નારકી બને છે, કોઈ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ મૃગ, સિંહ, પક્ષી, સર્પ, ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ રૂપે ચિત્રપટમાં દાખલ થાય છે. નામકર્મરૂપ ચિત્રકારની બાહોશ પીંછીથી યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાણીઓનું ચિત્ર આ પ્રકારે સંસારપટ પર રંગબેરંગી બને છે.

ગોત્રકર્મ:—

આ કર્મ બે પ્રકારે છે. ઉચ્ચ અને નીચ. કુળનો મદ્દ કરવાથી પ્રાણી નીચ ગોત્રકર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને નીચત્વ પામવાથી ધર્મપ્રાપ્તિથી દૂર રહે છે. શ્રીમદ્ વીરવિજયજી મહારાજ પૂજનમાં કહે છે કે—

ધી ભરિયો ઘટ એક મેં, બીજે મદિરા છાર;

ઉચ્ચ નીચ ગોત્રે કરી, ભરીયો આ સંસાર.

જેમ એક ઘૂતથી ભરેલો ઘટ દુનિયામાં સત્કારને પાત્ર છે અને મદિરાથી ભરેલો ઘટ તિરસ્કારને પાત્ર છે—તેમજ ઉચ્ચ અને નીચ ગોત્રીય પ્રાણી સન્માન અને ધિક્કારને પાત્ર બને છે. નીચ ગોત્રવાળા પ્રાણીઓ જ્વલ્લે જ ધર્મ પામી શકે છે, કેમકે ઉચ્ચ ગોત્રવાળા પ્રાણીઓને ધર્મ એ કુલક્રમાગત હોવાથી સહજ અંગીકૃત થયેલો હોય છે.

વેદનીયકર્મ:—

આ કર્મ એ પ્રકારે છે. સાતા અને અસાતા. સાતાવડે પ્રાણીઓને પૌદ્ગલિક સુખોનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાધિ, ચિંતા, ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગ, એ અસાતા વેદનીયનો ઉદય છે. સાતાવેદનીયના સુખમાં મગ્ન થઈ પ્રાણીઓ આત્મભાન ભૂલી જાય છે, તેવું ઘણું દરજ્જે અને છે. પરંતુ તેઓ વિચારતા નથી કે તે વાસ્તવિક સુખ નથી, માત્ર આરોપિત સુખ છે. પાછળ અસાતા રહેલી જ છે. સાતા-વેદનીય પ્રાપ્ત થયા પછી પૌદ્ગલિક સુખોમાં નિમગ્ન નહિ થતાં આત્મ-નિરીક્ષણ સદા કરતા રહેવું એ કર્મની મુક્તિનો સરલ ઉપાય છે. આ કર્મ તરવારની ધાર ઉપર રહેલા મધ સરખું છે.

આયુષ્યકર્મ:—

આ કર્મ એક બેડી તુલ્ય છે. તે ચાર પ્રકારે છે. નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. કર્મને વશ થયેલા જીવરૂપ ગુન્હેગારને નારકી અને તિર્થંચનું આયુષ્ય લોહથી ઘડેલી બેડી તુલ્ય છે અને મનુષ્ય અને દેવતાનું આયુષ્ય સુવર્ણથી ઘડેલી બેડી સદૃશ છે. જેમ અમુક મુદત સુધી શિક્ષામાં મુકરર થયેલા કેદીને તે મુદત પૂરી થયા સિવાય મુક્ત થવાનું નથી તેમ આયુષ્યની મર્યાદા પૂરી થયા સિવાય પ્રાણી અન્ય જન્મમાં સંક્રમણ કરી શકતો નથી. દેખવામાં આવે છે કે ઘણા પ્રાણીઓ કે જેઓ વ્યાધિ, ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટ યોગાદિ અનેક સંજોગોમાં સપડાયેલા હોવાથી આ સંસારમાં પોતાનું મૃત્યુ જલ્દી થાય એમ ઇચ્છે છે. પરંતુ તેઓ જલ્દી મરી જતાં નથી. કેમકે આયુષ્યની મર્યાદા તેમની દીર્ઘ હોય છે. તે ગમે તેટલી ઇચ્છા થતાં હ્રસ્વ થતી નથી, ન્યારે અનેક પૌદ્ગલિક સુખમાં એશ-આરામ કરનારા પ્રાણીઓ પૂર્વપુણ્ય યોગે અંખૂટ ધનપ્રાપ્તિ, બહાલી પ્રિયા અને ઇષ્ટ સંતતિ, આદિ અનેક આરોપિત સુખી સંજોગો પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી આ દુનિયામાં પોતા લાંબા આયુષ્યવડે દીર્ઘકાલીન સુખ ભોગવે તેવું ઇચ્છે છે. છતાં

આયુષ્યની મર્યાદા દ્વંડી હોવાથી પોતાને વહાલા પૌદ્ગલિક સુખોને અર્ધમુક્ત સ્થિતિમાં જ તજવા પડે છે અને આયુષ્ય મર્યાદાના વેગને આધીન થવું પડે છે. આ કર્મ દરેકને પૂર્વભવમાં જ બંધાય છે. શ્રેણિક રાજા કે જેઓ વીર પ્રભુના પરમભક્ત હતા તેઓએ તદ્દલવે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોવા છતાં આયુષ્યસ્થિતિ પ્રથમ નિર્ણીત થઈ ગયેલી હોવાથી નારકીમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે અષ્ટવિધ કર્મની કુલ મળીને એકસો અઠાવન પ્રકૃતિ-પ્રકાર છે. આ પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. શુભ અને અશુભ. શુભ ક્રિયાઓ કરવાથી આત્માને શુભ પ્રકૃતિ બંધ થાય છે; તેથી મનુષ્ય જન્મ, દેવભવ, પચૈંદ્રિય સંપૂર્ણતા, જગતને સુંદર લાગતા પૌદ્ગલિક સુખોનો યોગ તથા સદ્ગુરુ યોગ, સચ્ચાસ્ત્ર શ્રવણ, આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. અશુભ કાર્યો કરવાથી અશુભ પ્રકૃતિબંધ થાય છે. જેથી તિર્થંચપાણું, નારકી-પાણું, અસાતાવેદનીય, કપાયની ઉત્પત્તિ, વ્યાધિ અને જે જે અસુંદર યોગો દુનિયાની દૃષ્ટિએ રહેલા છે તેમનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે શુભાશુભ કર્મ પ્રકૃતિઓ આત્માના અધ્યવસાય પ્રમાણે આત્મા સાથે એકત્ર થઈ સુખ અને દુઃખના અનુભવોને કરાવતી ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિમાં આત્માને ભ્રમણ કરાવે છે. પૂર્વોક્ત કર્મ પ્રકૃતિઓનો આત્મા સાથે કેવા સ્વરૂપમાં બંધ થાય છે તેનું જરા અવલોકન કરીએ.

અષ્ટવિધ કર્મની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જ્યારે આત્મા સાથે જોડાય છે ત્યારે ચાર પ્રકારનો બંધ પાડે છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ. સૂંઠ અને મરીનો બનાવેલો એક ઘૃતમિશ્રિત લાડુ છે. જેમ તે લાડુનો સ્વભાવ શરીરમાં રહેલા વાયુને હણવાનો છે તેમ જ એક કળીનો લાડુ છે તે જેમ પિત્તશમન કરનાર હોય છે, તેમ કોઈ કર્મપ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર હોય છે, તે કોઈ સમ્યક્ત્વનો શેષક હોય છે. કોઈ પ્રકૃતિનો દુનિયામાં પ્રાણીઓને રંક બનાવવાનો તે કોઈને ચક્રવર્તી બનાવવાનો સ્વભાવ હોય છે. તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. જેમ કોઈ લાડુ પોતાનામાં રહેલા ઓછા વધતા ઘીના

પ્રમાણમાં દશ પંદર દિવસે અથવા એક માસ પછી સ્તિગ્ધતા રહિત થાય છે. તેમ કોઈ પ્રકૃતિ યાવજીવ સુધી, કોઈ એક માસ, ચાર માસ, વર્ષ સુધી રહી ભોગવાશે તે સ્થિતિબંધ. કોઈ લાડુ અંદર ઘૂતની દષ્ટિએ જેમ એક મણિક, અર્ધ મણિક અથવા દશશેરી હોય છે તેમ પ્રકૃતિઓમાં કોઈ પ્રદેશ ઉદયથી ભોગવાય છે અને કોઈ વિપાક ઉદયથી ભોગવાય છે. કોઈમાં ઘણી તીવ્રતા હોય છે અને કોઈમાં ઘણી મૃદુતા પણ હોય છે, તે રસબંધ. જેમ મમરા ગોળના લાડુમાં એકસો મમરા કદપીએ અને દાળીયાના લાડુમાં એંશી દાળીયા કદપીએ તેમ કર્મ પ્રકૃતિના પરમાણુઓ લાખોની સંખ્યાવાળા, સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને અનંતા હોય છે. આ પ્રદેશબંધ કહેવાય છે. પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક મધ્યે લાડુ અને આત્મા એ રીતે વિચારવાનું છે. આ પ્રકારે ચાર પ્રકારનો કર્મબંધ પડે છે. અને કર્મપરમાણુઓના રસની તીવ્રતા-મંદતા પ્રમાણે તે ઉદયમાં આવેથી તેનો અવશ્ય ભોગવટો થાય છે. પ્રથમ આત્માના અશુભ અધ્યવસાય થાય છે, પછી આશ્રવનું સેવન કરે છે કે તરત જ કર્મપ્રકૃતિઓના યોગ્યતા પ્રમાણે બંધ પડે છે અને પછી તે પોતપોતાનો અપાધાકાળ પૂર્ણ થયે ઉદયમાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રાણી ભોગવે છે, અને પુનઃ આશ્રવોનું સેવન કરવાથી નવાં નવાં કર્મોનો બંધ પડતો જાય છે. આ કર્મથી સંસારચક્ર અનાદિકાળથી ગતિમાન થઈ રહેલું છે.

આત્માનો વિકાસક્રમ દર્શાવનાર ગુણસ્થાનકો :

જૈન દર્શન આત્માના અધ્યવસાયોના વિકાસક્રમના ચૌદ વિભાગ પાડી ચતુર્દશ ગુણસ્થાનક એવા નામથી અંકિત થયેલું છે. જેમ જેમ પ્રાણી ઉચ્ચ ગુણસ્થાનકે ચડતો જાય છે તેમ તેમ આત્મ પરિણામ નિર્મલ થતા જાય છે. ચૌદમી ભૂમિકાને સ્પર્શ્યા પછી સર્વ કર્મ પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણનો સત્તા સાથે ક્ષય થાય છે અને તત્ત્વાર્થમાં કલ્યાણ છે તેમ 'કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ' કર્મ માત્રનો ક્ષય થયેલો હોવાથી સ્પષ્ટ છે કે આત્મા નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગુણસ્થાનકો એ આત્માના ગુણની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ છે. ગુણસ્થાનકથી

પ્રમાદાદિ કારણોવડે ચ્યુત થવાનું અને છે, તેા ઉન્નતિની પ્રગતિનો રોધ થઇ અવનતિક્રમ ચાલુ થાય છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકોનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદન, મિશ્ર, અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશ વિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિ ખાદર સૂક્ષ્મ સંપરાય, ઉપશાંત મોહ, ક્ષીણ મોહ, સયોગિ અને અયોગિ.

કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્રની જ્યોતિ વગર જેમ ચક્ષુવડે જોઇ શકાતું નથી તેમ મોહનીય કર્મના પ્રયળ ઉદયમાં વર્તતા પ્રાણીને-પૌદ્ગલિક વસ્તુને 'સ્વ' તરીકે આરોપણ કરનારને-આત્મા એ શું વસ્તુ છે, શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો વિવેક શું છે, તેનું જ્ઞાન થઇ શકતું નથી. એવી સ્થિતિમાં વર્તનાર પ્રાણી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકસ્થિત કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનકે પૂર્વોક્ત સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કે જે સમ્યક્ત્વ પામવાને યોગ્ય છે તે થયેલો હોતો નથી એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના સમ્યક્ત્વ વગરના સર્વ પ્રાણિમાત્ર આ પહેલે ગુણસ્થાનકે હોય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલો પ્રાણી જ્યારે સમ્યક્ત્વ વમી નાખે છે તે વખતે તેને રહેલો પૂર્વનો સ્વાદ તે સાસ્વાદન નામે દ્વિતીય ગુણસ્થાનક છે, તેનો કાળ માત્ર છ આવસિ જેટલો છે. મિથ્યાત્વથી ઉપર ચડતાં પ્રાણીને આ ગુણસ્થાનક હોતું નથી, પરંતુ સમ્યક્ત્વથી પતિત થતા પ્રાણીને હોય છે. પૂર્વ દર્શિત દર્શન મોહનીયના ત્રણ પુંજ અશુદ્ધ, અર્ધ શુદ્ધ અને શુદ્ધ કે જે અંતરૂકરણ કરતી વેળાએ પ્રાણી કરે છે તે વખતે મિશ્રમોહનીયરૂપ અર્ધ શુદ્ધ પુંજમાં રહેલાં પ્રાણી એમ વિચારે છે કે આ સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વ સત્ય હશે કિંવા અસત્ય હશે તેની કાંઇ ચોક્કસ પ્રતીતિ થતી નથી; માટે સર્વજ્ઞકથિત અને અન્ય દર્શનગત બંને તત્ત્વોમાં સમભાવ રાખવો ઘટે છે. તેથી બંને ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રહેવું, એવી જાતના પરિણામવાળો આત્મા મિશ્રગુણસ્થાનકે ગણાય છે.

વ્યવહારથી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી તત્ત્વોનું યથાર્થ જાણપણું અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ

દષ્ટિ અવિરત ગુણસ્થાનકને વિષે વર્તતા પ્રાણીને હોય છે. જોને જૈન દર્શનમાં રત્નત્રય કહેવામાં આવેલ છે. તેમાંનું એક (સમ્યગ્ દર્શન) આત્માને, આ ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતા પ્રાણીએ પ્રથમ આયુષ્યનો બંધ ન પાડેલ હોય અને મૃત્યુ પામે તો તે વૈમાનિક દેવની ગતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. હવે પંચમ ગુણસ્થાનકે આત્મા સ્વગુણરૂપ વાડીને વ્રતરૂપ વાડથી રક્ષણ કરે છે. કોઈ પણ જ્ઞાતનું સદાચરણ આત્મસંયમન પછી તે ઇન્દ્રિયના નિગ્રહની અપેક્ષાવાળું હોય, કષાયને કાબૂમાં લાવવાની સ્થિતિવાળું હોય, અથવા નવકારસીથી લઇને ઉપવાસ પર્યંત તપશ્ચરણ કરાવનારું હોય તે અત્ર પ્રકટે છે. જે જે વ્રતો લાવપુરઃસર આત્મા અંગીકાર કરે છે અને તેનું યથાર્થ પાલન કરે છે, તે પંચમ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. દેવોમાં વ્રત પાલન યોગ્ય શક્તિનો અભાવ હોવાથી ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિવાળા હોવા છતાં વધારેમાં વધારે ચતુર્થ ગુણસ્થાનક ઉપર રહેલા હોય છે. આમ હોવાથી દેશવિરતિધર શ્રાવકો દેવોને પણ વંદનીય છે. અહીં ધર્મધ્યાન શરૂ થાય છે. સર્વવિરતિ પ્રમત ગુણસ્થાનક લાવસાધુને હોય છે. સાધુના વેશ માત્રથી તે ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ સર્વ આરંભોથી નિવૃત્તિ થવાના આત્મપરિણામ પ્રકટ થાય તો જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મદ્ય, વિપય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. તેમાં જો અંતર્મુહૂર્તથી વધારે વાર રહે તો છટ્ટા ગુણસ્થાનકથી નીચે ઊતરે છે, નહિ તો સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પ્રાણી જૂલ્યા કરે છે. આ ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ વધારેમાં વધારે દેશઊણ પૂર્વકોટી વર્ષની છે આઠમું, નવમું, દશમું અને અગ્યારમું એ ચાર ગુણસ્થાનકો અંતર મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા છે. અત્ર આઠમેથી પ્રાણી આત્માના અધ્યવસાય રૂપ એ પ્રકારની શ્રેણિ માંડે છે. ઉપશમ અને ક્ષપક. જો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તે. ક્ષપકશ્રેણિ અને અગ્યારમે ગુણસ્થાનકથી પતિત પરિણામી થવાનો હોય તો ઉપશમ શ્રેણિની શરૂઆત કરે છે. અહીં આઠમેથી શુક્લ ધ્યાનની શરૂઆત છે.

અગીયારમા ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનકેથી જો મૃત્યુ પામે તો અતુત્તર વિમાનવાસી દેવ થાય છે. ક્ષપકચેષ્ટિવાળો કર્મનો ક્ષય કરતો જતો હોવાથી દશમે ગુણસ્થાનકેથી ઉપશાંત મોહ ઉપર નહીં આવતાં ક્ષીણ મોહ રૂપ આરમે ગુણસ્થાનકે આવે છે, અને તેને અંતે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. શુક્લધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી બીજા પાયાના ધ્યાનથી વિરમ્યા પછી શાંતિમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. ત્યાર પછી તેરમા સયોગી ગુણસ્થાનકમાં કૈવલ્યપણે પોતાના આયુષ્ય સ્થિતિ પર્યંત વિચરે છે. જ્યારે આયુષ્ય નજીકમાં પૂર્ણ થવાનું હોય છે ત્યારે તેરમાને અંતે બાદર મન વચન કાયાના નિરોધરૂપ તૃતીય શુક્લધ્યાનના ભેદને આચરે છે. તુરત જ ચૌદમું અયોગી યાને શૈલેશીકરણ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે. જે વખતે શુક્લધ્યાનના ચતુર્થ પાદરૂપ સૂક્ષ્મ મન વચન કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ કરી અહિક્કલ નો ઉચ્ચાર કરીએ તેટલા સમયમાં દેહમાંથી આત્મા જુદો પડી ચૌદ રાજલોકને અંતે વાસ કરે છે. ત્યાં સ્ફટિક રત્નમય સિદ્ધશિલા જે અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન છે ત્યાં જઈને સ્થિર થાય છે. ધર્માસ્તિકાય ચૌદ રાજલોક સુધી હોવાથી આત્મા આગળ ગતિ કરી શકતો નથી. કેમકે કર્મરૂપ ભારથી આત્મા હલકો થવાથી જળતુલ્યની પેઠે તેની ગતિ ઉર્ધ્વ થાય છે. સિદ્ધશિલા ઉપર શાશ્વતપણે રહેલો તે આત્મા કેવળજ્ઞાનવડે જગત્તા રૂપી અને અરૂપી સર્વ પદાર્થોને હાથમાં રહેલા નિર્મળ જળની પેઠે જાણે છે અને જુએ છે. આ ગુણસ્થાનકે ઉપર જેમ જેમ પ્રાણી આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ કર્મ પ્રકૃતિઓ કે જે કુલ મળી સંખ્યામાં એકસો અઠાવન છે તે ઓછી થતી જાય છે. તેને માટે શાસ્ત્રમાં ઘણો જ વિસ્તાર છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકને અંતે કર્મ પ્રકૃતિ માત્રનો ક્ષય થાય છે અને તે પ્રકૃતિઓ નિર્મીજ થયેલી હોવાથી પુનઃ પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સસ્તનય :

જૈન દર્શનમાં વસ્તુની વાસ્તવિક સિદ્ધિ કરવાને માટે નય, ભંજ, પ્રમાણ અને નિર્લેપાદિ યુક્તિઓ પ્રતિપાદન કરેલી છે, કે જે યુક્તિઓ

વડે ન્યાયપુરઃસર વસ્તુ અને અવસ્તુનું તોલન થઈ શકે છે શ્રદ્ધાળુ અને ભક્ત-
જનો સિવાયના જેઓ તટસ્થ તરીકે ન્યાયથી દર્શનસિદ્ધિ પ કેસને સાબિત
કરનારા છે, તેઓને નય ભંગાદિ મુખ્ય મુદ્દાઓ (Points) સિદ્ધિસાધક છે.

પુરાણં માનવો ધર્મઃ માંગો વેદશ્ચિકિત્સિતં ।

આજ્ઞા સિદ્ધાન્તિ ચત્ત્વારિ ન હંતવ્યાન્તિ હેતુભિઃ ॥

એ ઉક્તિ જૈન દર્શનને પોતાની સિદ્ધિને માટે માન્ય નથી. એટલું જ
નહીં પરંતુ જૈન દર્શનમાં જે જે તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન થયેલું છે તે સર્વ
યુક્તિહીન અને ન્યાયવડે શન્ય નથી. સાત નયનાં નામો આ પ્રકારે છે.

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

કહ્યું છે કે જેટલા વચનના માર્ગો છે તેટલા નય આ દુનિયામાં
અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ કહી શકાય. જેટલા નયના વચનો છે તેટલા
એકાંત માનવાથી અન્ય મતો અપૂર્ણપણે ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રત્યક્ષ
અથવા પરોક્ષ પ્રમાણ દ્વારા એક ધર્મની મુખ્યતાથી જે અનુભવ કરાય
તે નય કહેવાય છે. તેના મુખ્યત્વે એ ભેદ છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક.
દ્રવ્યની મુખ્યતાવડે પદાર્થનો અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક. તેના ત્રણ
ભેદ નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ રીતે છે. સંકલ્પ માત્રથી પદાર્થનું
ગ્રહણ કરવું તે નૈગમ નય કહેવાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની પાસે છુટાં
છુટાં પુસ્તકનાં પાનાં પડેલાં છે તેને પુછવામાં આવે કે આ શું છે ?
તો તે કહે કે એ ધર્મખિંદુ નામનું પુસ્તક છે. આ નય વડે છુટક
પાનાંઓ વડે પુસ્તક તૈયાર થશે એવા પ્રકારની માન્યતા તે નૈગમનય
છે. સામાન્યરૂપવડે પદાર્થનું ગ્રહણ તે સંગ્રહનય કહેવાય છે. જેમકે પડ
લેશ્યાના સમૂહવડે લેશ્યાનું ગ્રહણ થાય છે અને પડૂ દ્રવ્યના સમૂહવડે
'દ્રવ્ય' એવા નામથી ઓળખાય છે.

સામાન્યરૂપવડે ગ્રહણ કરાયેલા વિષયને વિશેષરૂપપણે પ્રતિપાદન
કરવો તે વ્યવહારનય કહેવાય છે. જેમકે દ્રવ્યના છ ભેદ કરવા અથવા
લેશ્યા વિગેરે સામાન્ય વસ્તુઓના પ્રકારો કરી બતાવવા તે.

પર્યાયાર્થિકનય તેને કહેવાય છે કે જે નયવડે દ્રવ્યના સ્વરૂપથી ઉદાસીન થઈ (ગૌણતાની કોટીમાં મૂકી) પર્યાયની મુખ્યતાવડે પદાર્થોનો અનુભવ કરાય. તેના ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવં-ભૂત એમ ચાર ભેદ છે.

જે નયવડે વર્તમાન પર્યાય માત્રનું ગ્રહણ થાય તે **ઋણુસૂત્ર**. જેમકે દેવને દેવ તરીકે અને મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે ગણના કરવી તે.

વ્યાકરણના દોષોથી રહિત શબ્દની અશુદ્ધિ દૂર કરીને ભાષાવડે કથન કરવું તે શબ્દનય કહેવાય. પદાર્થની મુખ્યતાવડે એક અર્થમાં આરૂઢ કરવું તે **સમભિરૂઢ** કહેવાય છે. જેમકે “ગच्छतीति गौः” એવા વાક્યવડે જે ગમન કરે તે ગાય કહેવાય છે. પરંતુ સુતી હોય અથવા બેડી હોય ત્યારે પણ ગાય કહેવી તે સમભિરૂઢ નયનો વિષય છે.

વર્તમાન ક્રિયા જેવા પ્રકારની હોય તેવી જ કહેવી તે **એવંભૂત** નય કહેવાય છે. જેમકે ચાલતી હોય તે જ વખતે ગાય કહેવી પરંતુ સુતી અથવા બેડી અવસ્થામાં ગાય નહીં કહેવી.

આ સાતે નયોવડે વસ્તુમાત્રની સિદ્ધિ થઈ શકે તો તે વાસ્તવિક વસ્તુ છે. અન્યથા, પરસ્પર નયોથી વિરૂદ્ધતા ભાસતી હોય તો તે વસ્તુ છતાં અવસ્તુ છે અર્થાત્ કાર્યસાધક થઈ શકતી નથી.

આત્માને કર્મનું આવરણ હોવા છતાં આત્મા આત્મારૂપે વસ્તુતઃ રહે છે. આત્મા મટીને અનાત્મા જડ થઈ જતો નથી. તે દ્રવ્યાર્થિક નયવડે સિદ્ધિ થઈ કહેવાય છે નારકી તિર્થંચ મનુષ્ય દેવતાદિ રૂપે અવતાર લે છે તે વડે આત્મસિદ્ધિ થઈ તે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષા વડે છે. આ બંને નયને બીજા નામો ‘નિશ્ચય’ અને ‘વ્યવહાર’ વડે પણ ઓળખાય છે. વસ્તુનું એક સ્વરૂપ બતાવવું હોય તો એક જ નયની સાપેક્ષપણે જરૂર છે વસ્તુની સર્વ સ્થિતિ બતાવવી હોય તો સાત નયની જરૂર છે પૂર્વકાલે જૈનદર્શનમાં **સમસાતાર** નામનું ચક્રાધ્યયન હતું. તેની અંદર એક એક નયના સો સો ભેદ કહેલા હતા. તે કેટલેક કાળે

વિચ્છેદ ગયા. હાલમાં દ્વાદશાર નયચક્ર મોજુદ છે. તેમાં દરેક નયના બાર બાર ભેદ દર્શાવી ચોરાસી ભેદ સમગ્ર દર્શાવેલા છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય ગ્રહણ કરીને વસ્તુની એ ચક્ષુઓ વડે બંને બાજુઓ બેવી તેનું જ નામ જૈનદર્શનમાં 'સ્યાદ્વાદ' અથવા 'અનેકાંતવાદ' કહેવાય છે. પરંતુ એકાક્ષીપણું કરવું તે એકાંત વાદ કહેવાય છે. હવે યત્કિચિત પ્રમાણોનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણદ્વય:-

વસ્તુ સિદ્ધિ એ પ્રમાણવડે થઈ શકે છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષના એ ભેદ છે-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ. આત્મજ્ઞાનવડે જે જે પદાર્થો જાણાય તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને ઇદ્રિયાદિની સહાયતાથી જે જે વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય તે સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના પણ એ ભેદો છે-એક દેશપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને સર્વદેશપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્યવજ્ઞાનવડે જે જે આત્મપ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ છે; કેવલજ્ઞાનવડે આત્મપ્રત્યક્ષ તે દ્વિતીય પ્રત્યક્ષ છે. સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ જે કે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તે પરોક્ષ છે. કેમકે આ જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ અને યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. ચર્મચક્ષુવડે એક વસ્તુ દેખાતી હોય તે જ વસ્તુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જુદા જ પ્રકારની હોય છે. ચર્મચક્ષુવડે ખારની જમીન જાંઝવાના પાણી રૂપે લાગે છે, વસ્તુતઃ તે ખારની જમીન છે. એવી રીતે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ આત્મપ્રત્યક્ષ નહીં હોવાથી યથાર્થ અને ન્યાય હોઈ શકતું નથી.

ઇદ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષયથી પદાર્થને સ્પષ્ટપણે જાણે તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે. મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાનથી જે જે જાણાય છે તે સર્વ પરોક્ષ પ્રમાણ ગર્ભિત જ્ઞાન છે, તે પાંચ પ્રકારે છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ પૂર્વકાળમાં જે પદાર્થોનું જ્ઞાન થયેલું હોય તેને પુનઃ સ્મરણગોચર કરવું તે સ્મૃતિ. પૂર્વકાળની હકીકતને સ્મરણ કરી તે મુજબ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવો; જેમ એક વૃક્ષના નામ અને

ગુણ જાણ્યા પછી તે વૃક્ષ જંગલમાં જોવામાં આવે તે વખતે ‘આ તે જ છે’ એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન. વ્યાપ્તિજ્ઞાન તે તર્ક કહેવાય છે. અમુક વસ્તુ વગર અમુક વસ્તુનો સંભવ નથી તે વ્યાપ્તિ જેમકે ‘અગ્નિ વગર ધૂમ્ર હોય નહિ’ ‘આત્મા વગર ચેતના હોઈ શકે નહિ’ આ રીતે વ્યાપ્તિ જ્ઞાન તે તર્ક કહેવાય છે. ધૂમ્ર ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરવું તે અનુમાન પ્રમાણ અને આત્મ વચનોવડે પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવો તે આગમ પ્રમાણ. પ્રથમના ચાર મતિ જ્ઞાન વિષયાત્મક છે અને છેલ્લું શ્રુતજ્ઞાનજન્ય છે. આ બંને પ્રમાણો દ્વારા જે જે પદાર્થો ગ્રહણ કરાય તેમનો એક ધર્મની મુખ્યતાવડે જે અનુભવ કરાય તે નય કહેવાય છે. પ્રમાણ અને નયને પરસ્પર સંબંધપણુ ઉપરોક્ત રીતિએ છે.

સપ્તભંગી :

જૈન દર્શનમાં વસ્તુસિદ્ધિ સંપાદન કરવાને માટે સાત ભંગો દર્શાવેલા છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે. સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ, સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ, સ્યાત્ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય.

સ્યાત્ અસ્તિ-અસ્તિત્વની મુખ્યતા કરી નાસ્તિત્વની ગૌણતાનું સ્થાપન કરવું. જેમકે શરીરમાં આત્મા છે; તે સ્વશરીરની અપેક્ષાએ અસ્તિ છે.

સ્યાત્ નાસ્તિ-નાસ્તિત્વની મુખ્યતા કરી અસ્તિત્વની ગૌણતાનું સ્થાપન કરવું તે પ્રથમપદ્ધતી ઉલટી રીતે સમજવાનું છે જેમકે અન્યનો આત્મા આ શરીરમાં નથી.

સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ-પૂર્વોક્ત ઉભય ધર્મોનું એક જ વસ્તુમાં એક સાથે કથન કરવું તદ્દૂપ છે. જેમકે એક ઘટ ઘટવરૂપે અસ્તિ છે અને પટવરૂપે નાસ્તિ છે.

સ્યાત્ અવક્તવ્ય-વસ્તુના સંપૂર્ણ ગુણપર્યાયો વચનવડે કહેવા અશક્ય છે, જેમકે કથંચિત્ ઘટ અવક્તવ્ય છે.

સ્થાત્ અસ્તિ અવક્તવ્યઃ—આ ભંગમાં મુખ્યપણે અસ્તિધર્મ સહિત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, જેમકે કથંચિત્ ઘટ છે પણ અવક્તવ્ય છે.

સ્થાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્યઃ—અનંત નાસ્તિ ધર્મો પણ એક સમયમાં અવક્તવ્ય છે. આ ભંગમાં મુખ્યપણે નાસ્તિ ધર્મ સહિત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, જેમકે કથંચિત્ ઘટ નથી, પણ અવક્તવ્ય છે.

અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્યઃ—અત્ર ઉભય ધર્મસમેત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે. જેમકે કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ ઘટ નથી, તે રૂપ અવક્તવ્ય છે. સમ્ભંગીનું આ સ્વરૂપ તો એક બિંદુ માત્ર છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ અનુભવ વડે આ ભંગોની ગહનતામાં પ્રવેશ કરી શકે તેવું છે. હજુ પણ આવી તલસ્પર્શી ગહનતાને સમજાવનાર જૈનદર્શનમાં સ્યાદ્વાદમંજરી અને સમ્ભંગી તરંગિણી જેવા અમૂલ્ય ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, એ જિજ્ઞાસુઓનું અહોભાગ્ય છે. એવી રીતે અનેક ધર્મોના એક જ વસ્તુમાં સમાવેશ કરવો તે ‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવાય છે. જેમ એક જ પુરુષમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, સ્વામિત્વ, સેવકત્વ, જીવત્વ, મનુષ્યત્વ અને વાચ્યત્વાદિ અનેક ધર્મોના સમાવેશ થઈ શકે છે તેમ પ્રત્યેક વસ્તુની સિદ્ધિમાં એ પ્રમાણ, સાતત્ય અને સમ્ભંગીનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આવા પ્રકારની સિદ્ધિવડે સાધિત થયેલું દર્શન—તે વાસ્તવિક દર્શન કહી શકાશે.

ચાર નિક્ષેપઃ—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ; એ ચાર નિક્ષેપવડે પદાર્થનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સગુણ અથવા નિર્ગુણ વસ્તુનું ગમે તે પ્રકારનું નામ રાખવામાં આવે તે નામ નિક્ષેપ. જેમકે છોટાલાલ ગિરધર વગેરે; કોઈ પણ વસ્તુનું લખેલું, ઓળખેલું કે કલ્પના કરેલું વિશેષ સ્વરૂપ તે સ્થાપના. તે એ પ્રકારે છે—સહભૂત અને અસહભૂત. ભાવના નિમિત્તરૂપ તે દ્રવ્યનિક્ષેપ અને અમુક વસ્તુના સહભૂત ગુણયુક્ત ભાવ તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. દરેક વસ્તુ ઉપર આ ચારે નિક્ષેપ

લાગુ પડે છે. ભાવનિક્ષેપ સત્ય હોય તો બાકીના ત્રણ નિક્ષેપની સફળતા છે, અન્યથા તે ત્રણ નિક્ષેપો નિષ્ફળ છે.

નામ જિન:-જિન શબ્દથી આવાહન થતા દરેક પ્રાણી પદાર્થ તે નામ જિન કહેવાય છે.

સ્થાપના જિન:-જિન નામથી અંકિત કાર્ધ પ્રાણીની છબીનું સ્થાપન તે સ્થાપના જિન (આ અસદ્ભૂત સ્થાપના છે). જિનેશ્વર પ્રભુની મૂર્તિ અથવા છબીનું સ્થાપન તે સદ્ભૂત સ્થાપના છે. જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમા-પ્રભુના અદ્ભુત ગુણોની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ હોવાથી સ્થાપના અવશ્ય આરાધવા યોગ્ય છે. સ્થાપના નિક્ષેપ કેવું કાર્ય બળવે છે તે નીચેના દૃષ્ટાંત ઉપરથી સહજ સમજાશે.

એક જંગબારી જંગલી પ્રાણી હતો. તેણે ‘ગાય’ કદાપિ જોઈ નહોતી. તેમ જ ‘ગાય’ એ શું વસ્તુ છે, તેની માહિતી પણ તેને નહોતી. તે એક વખત હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો અને એક મકાનમાં ગાયની પાષાણનિર્મિત મૂર્તિ જોઈ. તેણે વિચાર કર્યો કે આ બાળકને ક્રીડા કરવાનું રમકડું છે કે એસવાનું આસન છે? મારાથી કાર્ધ સમજી શકાતું નથી, માટે આ ઘરના માલીકને પૂછી જોઈ તો ખાતરી થાય. આવા પ્રકારે મન સાથે વિચાર કર્યો. ત્યાં તેને હિન્દુસ્તાનમાં મિત્ર તરીકે આમંત્રણ કરનાર તે ગૃહપતિ આવ્યો. તેને તે જંગબારી મનુષ્યે પૂછ્યું, ‘આ શું છે?’ તે માલીકે કહ્યું આવા પ્રકારનું ગાય નામનું પ્રાણી અહીં હિન્દુસ્તાનમાં છે, તેને એ શીંગડાં, ચાર પગ અને ચાર આંચળ અને એક પુચ્છ હોય છે. આવા પ્રકારની તેની આકૃતિ હોય છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા તેના ચાર આંચળને આવી રીતે દોહવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. તે દૂધ પીવાથી આપણી જઠરાગ્નિ તૃપ્ત થાય છે, અને ક્ષુધાની શાંતિ થાય છે આવું સાંભળી તે પ્રાણીને વિસ્મય થયો અને પેલા ગૃહસ્થનું કહેલું બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યું. એક વખત હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરતાં રણ વચ્ચે ભૂસો પડ્યો. સાથે લાવેલા જળ અને

ખોરાક ખૂટી જવાથી કંઠગત પ્રાણ થયા. તેવા કટોકટીના વખતમાં સામેથી એક ગાય ચાલી આવે છે, તેને જોઈને વિચાર કર્યો કે જે ગૃહસ્થને ત્યાં મને ચાર આંચળવાળી મૂર્તિનું જ્ઞાન થયું હતું તેવા જ પ્રકારનું આ પ્રાણી છે; માટે તૃપા છીપાવવાને માટે આ ગાયને દોહી, દૂધ પી પ્રાણનું રક્ષણ કરું. એમ વિચાર કરીને તુરત જ તેણે તે આંચળો દોહીને દૂધ બહાર કાઢ્યું. તે પીને તૃપ્ત થયો, અને પોતાના વહાલા પ્રાણોને બચાવ્યા. આ દૃષ્ટાંતનો ફલિતાર્થ એ છે કે જિન પ્રતિમા જો કે સામાન્ય દૃષ્ટિએ જડ દેખાય છે તો પણ તે ભાવજિનની સ્થાપના હોવાથી મિથ્યાત્વવાસિત આત્મામાં પણ વસ્તુ સ્વરૂપનું આરોપણ કરે છે. જિનેન્દ્ર પ્રભુ સાક્ષાત્ કેવા હોય છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરાવતાં શીખવે છે. પ્રતિમાદ્વારા આત્મામાં પાડેલા શુદ્ધ સંસ્કારો વડે આ સંસાર વમળમાં પણ સાક્ષાત્ જિનેશ્વર પ્રભુ કોઈ ભવમાં જોવામાં આવે તો પૂર્વ સંસ્કારજનિત તેમના ઉપર રુચિ થાય છે અને તેમનું સ્વરૂપ તુરત લક્ષ્યમાં આવી શકે છે. ઘણા પ્રાણીઓને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર પ્રભુના વિદ્યમાનપણામાં પણ રુચિ થયેલી નથી એવું શાસ્ત્રોમાં અનુભવેલું જે આપણે જોયું છે તેનું કારણ પૂર્વજન્મમાં જિનેન્દ્ર પ્રતિમા કાં તો તેવાઓએ જોઈ નથી અથવા જોઈ હશે તો તેની અવજ્ઞા કરવાથી તેના સ્વરૂપના સંસ્કારો નિવિડ થયા નથી. દરેકે દરેક સ્થિતિ તપાસતાં દુનિયામાં રૂપી પદાર્થના નિમિત્ત વગર અરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જે આગમ અથવા શાસ્ત્ર આપણે વાંચીએ છીએ તેના અક્ષરો રસનાઈના પરમાણુવાળા હોવાથી રૂપી છે, પરંતુ અક્ષરોમાં ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી દ્રવ્ય, ગુણાદિનું અરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જડ અક્ષરોમાં આવી ઉત્તમ શક્તિ રહેલી છે તો જે પાસે રહેલી આત્મામાં સાક્ષાત્ (અનંત) અરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિવાળી મૂર્તિ કે જે વડે અરૂપી ગુણવાળા જ્ઞાનના સંસ્કારો ઘણા કાળ સુધી ટકી રહે છે તે આત્માનું ઉત્તમોત્તમ હિત કરનાર છે, એમ સમજી શકતા નથી તેમને માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું પ્રબળ આવરણરૂપ નિમિત્ત છે. એટલું જ કહી આ નિક્ષેપ પૂર્ણ

કરવામાં આવે છે. અસદ્ભૂત સ્થાપના કે જે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને માટે નાલાયક છે, તે વાસ્તવિક સ્થાપના નથી. વિષય વાસનાને ઉત્તેજક (૩૫૧) અક્ષરો જેમ (અ૩૫૧) વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રતિકૂળ છે—તેમ કપાયયુક્ત અથવા પ્રસન્ન વદનથી રહિત જે જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમા બની હોય તો તે જિનગુણના સંસ્કાર દાખલ કરી શકે નહીં, પરંતુ તેમ નથી જ. એટલે કે જે જિન પ્રતિમાનું આકૃતિ—સ્વરૂપ જડપણે છે, તેવું જ ચૈતન્યમય જિનોમાં તાદૃશ હોય છે.

અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળના જિનેશ્વરના જીવો તે દ્રવ્ય જિન. મરીચિ કે જે વીર પ્રભુનો આત્મા હતો તેમને ભરતચક્રીએ વંદન કરેલું છે એવું જાણીને કે “આ જીવ તીર્થ” કર થશે.”

ભાવજિન:—તે સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાની તીર્થ” કર છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ગુણો આરોપણ કરનાર છે. પ્રથમના ત્રણ નિર્લેપોમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થવાનું સામર્થ્ય હોય તો જ તે સાર્થક છે મતલબ કે નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણ વસ્તુ-તત્ત્વનાં સાધન છે અને ભાવ તે વસ્તુતત્ત્વનું સાધ્ય છે. ૩૫૧ સાધનો વડે અ૩૫૧ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એ નિઃકેવળ સત્ય થઈ ચૂક્યું છે. આ સમયને લઈને નીચેનાં સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે.

“સાધુ” એવા શબ્દથી સંતપુરુષોની રહેણીકરણીનું સ્મરણ થાય છે અને “શઠ” એવા શબ્દથી દુર્જનોની ખલતા હૃદય આગળ તરે છે.

અસૌમ્ય આકૃતિવાળી અને કપાયયુક્ત મુખમુદ્રા જાણુવતી મૂર્તિવડે ખેદ અને કપાયના સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ શાંત મુખમુદ્રાવાળી મૂર્તિવડે સમભાવ પ્રકટે છે.

બાહ્ય શરીરશુદ્ધિ એ દ્રવ્યક્રિયા હોવાથી ભાવક્રિયારૂપ અંતરંગ-શુદ્ધિનું નિમિત્ત છે. બાહ્યક્રિયામાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય અને પેયાપેયના વિવેકથી રહિત હોય તો તેનું આંતરસ્વરૂપ પણ દરરોજ ક્ષીણતેજ થતું જાય છે.

જેમ અરૂપી આત્મા શરીરરૂપ રૂપી પદાર્થવડે, તપશ્ચરણ પૂનઠિ શુભ ક્રિયાઓ વડે સ્વરૂપને ઓળખી શકવા સમર્થ થાય છે તેમ આ ત્રણ નિર્લેપરૂપ સાધનોવડે સાધ્ય સન્મુખપણે ખડું થાય છે.

ત્રિલંગીઓ—જૈન દર્શનમાં ત્રિલંગી અર્થાત ત્રિપુટીનો સમુચ્ચય અનેક રીતે છે. જેમકે બાધક, સાધક અને સિદ્ધ. જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય. કર્તા, ક્રિયા અને કર્મ આદિ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે.

દ્રવ્યના છ સામાન્ય ગુણ:—દ્રવ્યને છ સામાન્ય ગુણો હોય છે. અસ્તિકાય, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુરુલઘુત્વ.

કાળ સિવાય પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશના સમૂહવાળા હોવાથી અસ્તિકાય નામનો ગુણ રહેલો છે અને કાળ સ્વગુણ પર્યાયવડે અસ્તિરૂપ છે.

૫૩ દ્રવ્યો એક જ ક્ષેત્ર ઉપર રહેતા છતાં પરસ્પર મળી જઈ અભિન્ન થતા નથી તે વસ્તુત્વ છે. સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાને યોગ્ય ક્રિયા કરે તે દ્રવ્યત્વ છે. છ દ્રવ્ય પ્રમાણમાં—સંખ્યામાં કેટલાં છે તેવું સ્વરૂપ દ્રવ્યમાં રહેલું હોવાથી પ્રમેયત્વ છે. ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવરૂપ સતપણું દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે સત્ત્વ છે અને દ્રવ્યની હાનિ વૃદ્ધિ પર્યાયવડે જે થાય છે તે અગુરુલઘુત્વ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્યના આઠ પક્ષ છે. નિત્ય અનિત્ય એક, અનેક, સત્, અસત, વક્તવ્ય અને અવક્તવ્ય. પૂર્વોક્ત છ ગુણને આશ્રીને આઠ પક્ષ રહેલા છે.

જૈનદર્શનસ્થિત દ્રવ્યાનુયોગ સંક્ષિપ્તપણે અત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત જ્ઞાન થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ જેટલે અંશે જાણેલું હોય છે તેટલે અંશે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. જ્ઞાન સમ્યક્કરીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો તે સમ્યક્ ચારિત્રને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

આ દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન થવાથી જૈન દર્શનનું દ્વિતીય રત્ન સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતોમાં અન્ય દર્શનોનું અવતરણ

ઔદ્ધર્શન:-જૈનદર્શનસ્થિત દ્રવ્યાનુયોગનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું. પૂર્વે જણાવેલા નિયમાનુસાર અન્ય દર્શનોનાં સિદ્ધાંતોનું અવતોકન કરી તેમનું જૈન દર્શનમાં કેટલે અંશે અવતરણ છે તે હવે તપાસવાની આવશ્યકતા છે. જે જે સરખામણી હવે પછી કરવામાં આવશે તે તે દર્શનોના આદ્ય આચાર અથવા વેષને અંગે નથી, પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોના મૂળ ભેદને આશ્રીને છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે છ દર્શનોમાંથી જૈન દર્શનને આદ્ય કરતાં પાંચ દર્શનોનાં નામ દર્શાવેલાં છે તેમાં પ્રથમ દર્શનાનુયાયી ઔદ્ધો ચાર જાતના છે.

વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર, માધ્યમિક.

વૈભાષિકો:-વસ્તુને ક્ષણસ્થાયિ-ક્ષણવિનાશી માને છે એટલે કે ઉત્પત્તિ જન્મ આપે છે. સ્થિતિ સ્થાપે છે, જરા જર્જરિત કરે છે, અને વિનાશ નાશ કરે છે, તેમ આત્મા પણ તેવો જ છે. અને તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

સૌત્રાંતિકો:-૩૫, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર એ પાંચ સ્કંધ શરીર ધારીને છે પણ આત્મા જેવું કંઈ નથી. આ સ્કંધ પરલોકમાં પણ જાય છે-આ પ્રકારે માને છે.

યોગાચારો:-આ જગતને વિજ્ઞાન માત્ર માને છે. વાસનાના પરિપાકથી નીલ પીતાદિ વર્ણોનો ભાસ થાય છે. આલય વિજ્ઞાનને સર્વ વાસનાઓનો આધાર માને છે. અને એ આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિને મોક્ષ કહે છે.

માધ્યમિકો:-આ સર્વ શૂન્ય સ્વપ્ન તુલ્ય માને છે. મુક્તિને પણ શૂન્ય માનવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ પ્રમાણો માને છે.

સાંખ્યદર્શન:—સાંખ્યો મુખ્ય એ તત્ત્વો માને છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિમાંથી ‘મહાન’ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી બુદ્ધિ ઉપજે છે. તેમાંથી અહંકાર પ્રકટે છે. અને તેમાંથી પાંચ બુદ્ધીદ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયનો આવિર્ભાવ થાય છે. વળી અહંકારથી પાંચ તન્માત્ર (સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગન્ધ અને શબ્દ) ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત પ્રકટે છે. આ રીતે પ્રકૃતિજન્ય ચોવિશ પ્રકારો અને પુરુષ (આત્મા)નો એક પ્રકાર મળી પચીસ તત્ત્વોને માને છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણો માને છે.

નૈયાયિક દર્શન:—નૈયાયિકો સોળ તત્ત્વો માને છે. પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાન—એ રીતે છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ પ્રમાણો માને છે.

વૈશેષિક દર્શન:—વૈશેષિકો, દ્રવ્ય, કર્મ, ગુણ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવરૂપ સાત પદાર્થો માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ દ્રવ્યો માને છે. અને તેના રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર એ ચોવીશ ગુણોની માન્યતા સ્વીકારેલી છે અને પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, અનુમાન અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણો માને છે. મીમાંસકોએ નીચે પ્રમાણે સ્વીકારેલું છે:—

एक एव हि भूनात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

મીમાંસક દર્શન(વેદાંત)—એક જ આત્મા છે, તે પ્રાણી માત્રમાં વ્યવસ્થિત થયેલો છે. જેમ ચંદ્રમા એક છતાં પણ હજારો ઘડાઓમાં જુદા જુદા હજારો દેખાય છે તેમ આત્મા એક છતાં પણ પ્રત્યેક

શરીરે ભિન્ન દેખાય છે. તેઓએ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એ છ પ્રમાણો માનેલા છે. તેઓ વળી આગળ વધીને કહે છે કે ‘સર્વજ્ઞાદિ વિશેષણ, ‘વાળો કોઈ દેવ નથી કે જેનું વચન પ્રમાણભૂત હોઈ શકે. માટે વેદ વચનો પુરુષ વગર ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી પ્રમાણભૂત છે તેથી પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું શાસ્ત્ર અસર્વજ્ઞ જ છે, અર્થાત્ સદોષ હોય છે કેમકે સર્વજ્ઞપણું મનુષ્યને હોઈ શકે જ નહીં.’

આર્વાક દર્શન:-આર્વાક(નાસ્તિક દર્શનાનુયાયિઓ)એ પોતાની માન્યતા નીચે પ્રમાણે સ્વીકારેલી છે. ‘જીવ નથી, નિવૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી, જન્મ અને મૃત્યુ નથી. પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યનો, ભૂતના નાશની સાથે જ નાશ થાય છે, ઇન્દ્રિયગોચર છે તેટલું જ જગત્ છે. અને કેહી પદાર્થોવડે મદશક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દેહમાં ચૈતન્ય ઉપજે છે.

આ પ્રકારે જૈનેતર દર્શનોની માન્યતા ટૂંક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવી. હવે તેમાંથી મુખ્ય બાબતોની સરખામણી જૈનદર્શન સાથે કરતાં અન્ય દર્શનોનાં સિદ્ધાંતો કેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડે છે તેની પર્યાલોચના કરવી અપ્રસ્તુત નથી.

સરખામણી:-પ્રથમ બૌદ્ધદર્શન આત્માને ક્ષણિક માને છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે એક આત્માએ પ્રથમ ક્ષણે ઘટ પરત્વે વિચાર કર્યો, બીજી જ ક્ષણે પટ પરત્વે વિચાર કર્યો તો બૌદ્ધોએ આ બંને જુદા વિચાર કરનાર આત્માઓને જુદા જુદા માનેલા છે. એવી રીતે પ્રથમના આત્માઓનો વિનાશ થઈ દ્વિતીય તૃતીય આત્મા ઊપજે છે અને નાશ પામે છે. જૈનદર્શન આ આત્માને સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય માને છે. અને જ્ઞાનના પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય માને છે. તે સાથે એમ પણ કહે છે કે જે આત્મા એક વખત અમુક વિચાર કરતો હતો તે બીજી વખતે જો તેનો વિનાશ થયો હોય તો વિચાર સંકલનના અથવા જ્ઞાન પરંપરાની વ્યવસ્થા કેમ સચવાઈ શકે ? એક જ આત્મામાં ભૂતકાળનું

સ્મરણ પ્રત્યક્ષપણે દેખાય છે તેમ જ ક્રિયાનું ફળ પણ પોતે જ ભોગવે છે તો એક જ પુરુષમાં બુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા (જેમ કે ક્રિયા કરનાર બુદ્ધો અને ફળભોક્તા બુદ્ધો) એ વાસ્તવિક સત્ય તરીકે ઘટતું નથી. જે છે તે માત્ર એક જ આત્મામાં જ્ઞાનના પર્યાયોની બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાઓ બદલાયા કરે છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યરૂપે આત્માના ક્ષણસ્થાયીપણાની દલીલ ટકી શકતી નથી. તેથી એમ કહેવામાં જરા પણ અડચણ નથી કે બૌદ્ધ-દર્શને જૈનદર્શનનો એક પર્યાયાર્થિક નય ગ્રહણ કરી આત્માની વસ્તુસ્થિતિ (Theory) તદ્દન એકાંતિક અંગીકાર કરેલી છે. કેટલાક બૌદ્ધો તો આત્માને માનતા નથી; તેઓનો નાસ્તિકાની કાઠિમાં સમાવેશ થાય છે. બૌદ્ધદર્શનની અપેક્ષાએ તેમને હિંસાનું ફળ પણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે હિંસા કરનાર પાપનો ભાગી થાય છે અને તે હિંસાકર્તાનો વિનાશ થવાથી અન્ય ફળભોક્તા થઈ શકતો નથી. આ રીતે **માત્ર પર્યાયાર્થિક નય** માનવાથી સર્વ શુભ અને અશુભ ક્રિયાના ફળનો ધ્વંસ થવાથી અને ભોક્તૃશૂન્ય જગત્ થવાથી વ્યવસ્થિતપણું જળવાઈ રહેતું નથી. એક જ આત્મા ક્રિયાનો કર્તા, હર્તા અને ભોક્તા હોય તો જ તે શુભ અથવા અશુભ ફળનો ભોક્તા બને છે. કર્મબંધ પાડનાર એક જ હોવાથી ફળ પણ તેને જ મળે છે અને મુક્ત પણ તે જ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી પર્યાયાર્થિકનય રૂપ બૌદ્ધદર્શનમાં:—

ક્ષણિક જ્ઞાન સંતાન, રૂપેડપ્યાત્મન્ય સંશયમ્ ।

હિંસાદયો ન તત્ત્વેન, સ્વસિદ્ધાંત વિરોધતઃ ॥

‘ ક્ષણિક જ્ઞાનના સંતાનરૂપ એવા આત્મામાં સંશય રહિતપણે પોતાના જ સિદ્ધાંતના વિરોધથી (બૌદ્ધો પોતે હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ સ્વસમયમાં પ્રતિપાદન કરે છે) તેથી તત્ત્વતઃ હિંસાદિ ઘટી શકતાં નથી.

સાંખ્યો પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે મુખ્ય તત્ત્વ માને છે. ત્યારે જૈનો જડ અને આત્મા એ બે પદાર્થો મુખ્યપણે માને છે. સાંખ્યો પ્રકૃતિ-

માંથી ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ માને છે. જૈનો જડ કર્મોથી શરીર, સ્પર્શરૂપ, રસ, ગંધ અને ક્રોધાદિ કષાયોની ઉત્પત્તિ માને છે. ઘણા ઘણા વિભાગોમાં સાંખ્યો જૈન દર્શનના સંબંધમાં નામાંતર સિવાય એક જ કેન્દ્રમાં આવી શકે છે. પરંતુ તેઓ આત્માને સર્વદા નિર્લેપ માને છે. આ હકીકત જૈન દર્શન સ્વ સમયના નિશ્ચયનય વડે સત્ય કહે છે, પરંતુ વ્યવહારનયથી તો આત્મા જડ સાથે ક્ષીરનીર સંબંધથી ભિન્ન થયેલો છે અને થાય છે, વિવેકરૂપ હંસચંચુ સજીવન થાય તો તે સંબંધ દૂર કરી નિર્લેપ થાય છે. પણ ત્યાંસુધી નિર્લેપ થઈ શકતો નથી ત્યાંસુધી તે નિર્લેપ નથી જ, એ તો દેખાય છે. શરીરરૂપ બેડીમાં અવગુહિત થયેલો આત્મા આયુષ્યના ક્ષય પછી જ અન્ય શરીર ધારણ કરી શકે, પરંતુ તે સિવાય તે શરીર રહિત અને નિર્લેપ છે તેમ કહી શકાય નહીં. આ પ્રકારે આત્મા નિર્લેપ થઈ શકતો નથી ત્યાં સુધી તે નિર્લેપ નથી જ, એ તો પ્રત્યક્ષ છે. કર્મનું બંધન વ્યવહારનયથી છે. તેથી આત્મા જૈન દર્શન પ્રમાણે જડ કર્મોથી આવૃત્ત છે. દૂધ પાણીના સંબંધની પેઠે એકાકાર જેવો છે, પરંતુ તે ઉપાયોવડે ભિન્ન પણ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી આત્માને સર્વદા નિર્લેપ માનવાથી સાંખ્ય દર્શન જૈન દર્શનના નિશ્ચયનય વડે સત્ય છે અને વ્યવહારનય વડે અસત્ય છે. સાંખ્યો ઈશ્વરવાદી અને નિરીશ્વરવાદી બે પ્રકારના છે.

નૈયાયિક દર્શન સ્વીકારે છે કે સહજ વિચારદ્વારા મનને શાંત કરવાથી આત્મા કલેશ કર્માદિથી છૂટો પડે છે. જૈનના વ્યવહારનયે આ વાત પુષ્ટ થાય છે. સત્વ રજસ અને તમસ પ્રકૃતિ એ જૈન દર્શનાનુસાર પરમાત્મભાવ, અંતરાત્મ અને બહિરાત્મત્વરૂપ આત્માની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે. તેઓ સંશય, તર્ક, નિર્ણયાદિ તત્ત્વો માને છે, તેને જૈન દર્શન મતિજ્ઞાનના ભેદોરૂપે વર્ણવે છે. આ પ્રકારે ઘણા અંશોમાં નૈયાયિક દર્શન (તાત્વિક દ્રષ્ટિએ) જૈનને મળતું આવે છે. પરંતુ અમુક નયજ અંગીકાર કરેલો હોવાથી દ્વિવિધનય સંપન્ન થઈ શકતું નથી. જેમ કે તેઓ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માની, જગત્તા

પ્રાણી પદાર્થોમાં વ્યાપક માને છે જૈન દર્શન આત્મા સર્વગતજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઈશ્વર માની જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રાણી પદાર્થોમાં વ્યાપક માને છે. જૈનો આત્મારૂપ ઈશ્વરને જ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક માને છે, ત્યારે નૈયાયિક, વૈશેષિકાદિ અન્ય દર્શનો ખુદ આત્મારૂપ દ્રવ્યને સર્વવ્યાપક માને છે; આથી આત્મારૂપ દ્રવ્યની સર્વજ્ઞતામાં અભિચાર દોષ ઉત્પન્ન કરી સંકર્ય ઉદ્ભવાવે છે.

દ્વ્યાનુયોગ તર્કણામાં કહેલું છે કે:—

કારણં ઘટ નાશસ્ય મૌલ્યુત્પત્તેઘર્ટ : સ્વયમ્ ।

एकांत वासनां तत्र, दत्ते नैयायिक : कथम् ॥

સુવર્ણ ઘટના નાશમાં અને સુવર્ણ મુકુટની ઉત્પત્તિમાં ઘટ સ્વયમ્ કારણ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે નાશ અને ઉત્પત્તિમાં એકાંતભેદની વાસના નૈયાયિક કેમ સ્વીકારે છે? અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને નાશનો સર્વથા ભેદ કેમ માને છે?

મીમાંસકો નીચે પ્રમાણે “ અદ્વૈતભાવ ” સ્વીકારે છે.

एकः सर्वगतो, नित्यः पुनः विगुणो न बाध्यते न मुच्यते

“ આત્મા એક છે; સર્વગત છે, નિત્ય છે, જેને વિગુણ બાધા કરતો નથી અને જે મુકાતો નથી. ”

જૈનદર્શનના નિશ્ચયનયવડે આ વાત યથાતથ્ય છે, પરંતુ વ્યવહારનયવડે તો આત્મા અસર્વગત છે, પ્રત્યક્ષપણે જેટલા અવકાશમાં દેખાય છે તેટલી મર્યાદાવાળો છે, અનિત્ય છે, વિગુણના અનુગ્રહ અને ઉપધાતથી ઉપયુક્ત છે. આથી તેમણે પણ અમુક નયનો સ્વીકાર અને અમુક નયનો અસ્વીકાર અર્થાત્ એક નયને ન્યાય અને એક નયને અન્યાય એવી માન્યતા સ્વદર્શનમાં પ્રમાણભૂત ગણેલી છે.

વૈશેષિકોની માન્યતાવાળા નીચેના સિધ્ધાંતો સાથે તેના જ પ્રતિપક્ષ-ભૂત જૈન દર્શનના સિધ્ધાંતોની સરખામણી અત્ર અપ્રસ્તુત નથી તેમ ધારી નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવે છે.

વૈશેષિકોના સિદ્ધાંતો:—શબ્દ ગુણમાકાશં, સુવર્ણ તૈજસમ, મનઃ નિત્યં ચ, સર્વ વ્યવહાર હેતુજ્ઞાનં બુદ્ધિઃ, ઇંદ્રિયાર્થસનિકર્ષજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ યથાર્થાનુભવશ્ચતુર્વિધઃ પ્રત્યક્ષાનુમિત્યુપમાત શાબ્દમેદાત, બુદ્ધીચ્છા પ્રયત્ના દ્વિવિધા, નિત્યાઽનિત્યાશ્ચ, નિત્યા ઇશ્વરસ્ય, અનિત્યા જાવસ્ય.

વૈશેષિકો શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્યગુણ શબ્દને આકાશરૂપ માને છે. અર્થાત્ શબ્દ એ શૂન્ય વસ્તુ માને છે ત્યારે જૈન દર્શન શબ્દ પૌદ્ગલિકઃ અર્થાત્ શબ્દ એ પુદ્ગલ પરમાણુ છે તેમ માને છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોષ્ઠ પણ જાતનો સ્વર આપણે સાંભળીએ છીએ તે શૂન્યતામય હોય તો તેનું જ્ઞાન આપણને ક્યાંથી થઈ શકે? પરંતુ તે પૌદ્ગલિક પરમાણુઓ છે કે જે કણોન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઈન્દ્રિયદ્વારા આત્માને જ્ઞાન થવાના કારણને માટે નિમિત્તભૂત બને છે, એટલું જ નહીં પરંતુ આ જમાનામાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે ગ્રામાફેન વગેરે યંત્રાદિમાં શબ્દ વડે ગાયનો ઉતારી શકે છે, અને તે પુદ્ગલ પરમાણુઓના યોગથી એકજ જાતનું ગાયન વારંવાર ગવાઈ શકે છે તેથી વૈશેષિકોના આ સિદ્ધાંત યુક્તિ યુક્ત નથી.

તેઓ સુવર્ણને તેજસ્ માને છે. અને જૈન દર્શન સુવર્ણને પાર્થિવ માને છે. સુવર્ણમાં ભાસ્વર રૂપ હોવાથી તેમજ સુવર્ણના દ્રવત્વનો અગ્નિ સંયોગે વિનાશ નહીં થતો હોવાથી તેઓ તેજસ્ માને છે. જૈન દર્શન પૃથ્વીકાયના વિકાર રૂપ હોવાથી તેને પાર્થિવ માને છે. જે કે જૈનો સુવર્ણને અગ્નિના સંયોગવાળી અવસ્થામાં તેજસ્ માને છે, પણ અગ્નિ સંયોગશૂન્ય અવસ્થામાં તે પાર્થિવ જ છે તેમ સ્વીકારે છે. વળી એવો કાંઈ સિદ્ધાંત નથી કે પાર્થિવ વસ્તુનો અગ્નિસંયોગે વિનાશ થાય છે. જેમ કે લોહ ધાતુ અગ્નિ સંયોગમાં સુવર્ણની જેમ રસવાળું થાય છતાં લોહભાવ ત્યજતું નથી અને અગ્નિસંયોગશૂન્ય અવસ્થામાં પાર્થિવ કહેવાય છે તેમ સુવર્ણને તેજસ્ માનવું એ યુક્તિપુરઃસર નથી. ધૃતને પાર્થિવ માની અગ્નિસંયોગે વિનાશીપણું માની પાર્થિવ માત્રનો વિનાશ થાય છે એવી માન્યતા પૂર્વાપર વિરોધયુક્ત છે.

પાર્થિવ પદાર્થો પણ એ પ્રકારના છે. અગ્નિસંયોગ વિનાશી પણ છે અને અગ્નિસંયોગ અવિનાશી પણ છે.

વૈશેષિકો મનને નિત્ય માને છે જ્યારે જૈન દર્શન મનને અનિત્ય માને છે. તેઓએ મનને સુખ દુઃખાદિ ઉપસાધિનું સાધન ઇન્દ્રિયરૂપ જ્યારે માનેયું છે ત્યારે જૈન દર્શન તેથી આગળ વધીને કહે છે કે પોદ્ગલિક સુખ અને દુઃખ પામવાથી મન કે જે તેનું સંકલ્પ વિકલ્પ યુક્ત સાધન છે તેની જરૂર રહેતી નથી અને તેમ થવાથી તેનો લય થાય છે, પરંતુ જેઓએ સુખ અને દુઃખ શાશ્વત માનેલા છે, અર્થાત્ તેથી રહિત થવાનું નથી તેવી માન્યતા જો હોય તો તેમને મનની નિત્યપણે અસ્તિત્વની જરૂર માનવી જ પડે. આ કારણથી તેમણે આવી માન્યતા સ્વીકારેલી છે.

તેઓ સર્વ વ્યવહાર હેતુના જ્ઞાનરૂપ ‘બુધ્ધિ’ કહે છે; જૈન દર્શન કહે છે કે ‘મતિજ્ઞાન’ ઇન્દ્રિયાન્નિન્દ્રિય નિમિત્ત-પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. આ પ્રસંગે સર્વ વ્યવહારના હેતુરૂપ જ્ઞાન હોવાને લીધે જો કે ઘણે અંશે આપણી માન્યતા સાથે મળતાપણું છે, પરંતુ આ મતિજ્ઞાન થવાને માટે મુખ્ય સાધન ઇન્દ્રિય અને મન છે અને તેથી તે બહુ જ નાના વર્તુળ(Circle)માં છે. કેમકે જૈન દર્શને તેથી આગળ વધીને (Upon the vast circle) ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વગરનું જ્ઞાન કહેયું છે, ‘તેથી સર્વ વ્યવહાર હેતુ’-એ શબ્દમાં વ્યભિચાર દોષ આવી શકે છે.

વૈશેષિકો ઇન્દ્રિયના વિષયોવડે પ્રત્યક્ષ થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે-આટલે ટુંકેથી જ તેઓ પતાવે છે. જ્યારે જૈન દર્શન ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયવડે થતા જ્ઞાનને તો હબ્બુ પરોક્ષ કહે છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પરંતુ આત્મ પરોક્ષ આવી રીતે માને છે. ઇન્દ્રિયો વડે થતું જ્ઞાન તદ્દન નિર્મળ અને વિશુદ્ધ નથી હોતું, કેમકે આત્મપ્રત્યક્ષ થતું જ્ઞાન નિષ્કલંક હોય છે અને તે જ વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનને

જૈનોએ સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ (વાસ્તવિક પરોક્ષ) માનેલું છે. અને આત્માનુભવ વાળા જ્ઞાનને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ (વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ) તરીકે સ્વીકારેલું છે. વૈશેષિકોની દ્રષ્ટિ મર્યાદા આગળ વધારે જોઈ શકી નથી— એ આ ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. તેથી જ રીતે તેઓએ અનુમાન વડે અને શબ્દાદિ સાંભળવા વડે થતા જ્ઞાનને યથાર્થાનુભવ ગણેલો છે, પરંતુ હજી તો જૈનોએ તે સ્થિતિને માત્ર નિમ્ન ભૂમિકાવર્તી મતિ અજ્ઞાન માનેલું છે. પરંતુ યથાર્થાનુભવ તો ત્યારે જ સ્વીકારેલો છે કે આત્મા જ્યારે આત્મવીર્યનું પરિપાકપણું પામી તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અને દેહ અને આત્માનો વિવેક કરતાં પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો સાક્ષી-ભૂતપણે ભોગવટો કરી અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત કરે ત્યારે યથાર્થાનુભવની શરૂઆત થઈ કહેવાય છે.

વળી તેઓએ સ્વીકારેલું છે કે બુધ્ધિ, ઇચ્છા અને પ્રયત્નો નિત્ય અને અનિત્ય એ પ્રકારે હોઈ નિત્ય ઇશ્વરમાં રહેલા છે અને અનિત્ય જીવોમાં રહેલા છે, જૈન દર્શન દરેક આત્માને જ્યારે તે કર્મરહિત થાય છે ત્યારે ઇશ્વર માને છે. ઇશ્વર એવી જુદી વ્યક્તિ કોઈ વિદ્યમાન નથી એમ માને છે. આમ હોવાથી ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ શરીરધારી આત્માના મનદ્વારા થયેલા પરિણામો છે. તે કર્મસહિત આત્મામાં વિદ્યમાન હોય છે. કર્મરહિત આત્માને કોઈ પણ જાતનું સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું નહિ હોવાથી તેઓ ઇચ્છાદિથી રહિત હોય છે; માટે તેમણે જે જીવોમાં અનિત્ય માનેલા છે અને ઇશ્વરમાં નિત્ય માનેલા છે તે વાસ્તવિક રીતે ઘટી શકતું નથી.

નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોના સિધ્ધાંતોમાં એક તફાવત એ પણ છે કે વૈશેષિકો અભાવ પદાર્થ માને છે. નૈયાયિકો તે માનતા નથી. અન્ય દર્શનોએ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનેલું છે તે જૈન દ્રષ્ટિ અનુસાર પરોક્ષ છે. આમ હોવાથી વધારે પ્રમાણો નહિં સ્વીકારતાં જૈનોએ તત્ત્વમાણે— સૂત્રથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ એ પ્રમાણ અંગીકાર કરેલા છે. આ બંને પ્રમાણોમાં અનુમાન તથા શબ્દાદિ સર્વ અન્ય પ્રમાણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આર્વાક દર્શન માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. પરોક્ષ એવા જીવ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નર્ક, આદિ વસ્તુઓ માનતા નથી; તેમજ મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદશક્તિની પેઠે ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ માને છે. જૈન દર્શનમાં જગત્કર્તા માનેલો નથી, તેમજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રૂપ જગતનો વ્યવહાર સ્વયમેવ થયાજ કરે છે એવી જૈન માનીનતા અમુક અપેક્ષાએ નાસ્તિકને મળતી આવે છે. પરંતુ બીજી સર્વ હકીકતોમાં આર્વાકો સત્યથી વેગળા છે. એક માણસ મદ્ય પીધા પછી તેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું તેનામાં અવ્યવસ્થિતપણું પ્રકટી નીકળે છે, તે નજરે જોઈએ છીએ તેથી ઉલટું આત્મામાં જ્ઞાન પ્રકટે છે ત્યારે અવ્યવસ્થિતપણું દૂર થઈ અવ્યવસ્થિતપણું અને નિયમિતપણું ઉત્પન્ન થાય છે; તો આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ સંજોગોને મર્યાદામાં લાવનાર જ્ઞાન ક્યાં? અને આત્માને અવ્યવસ્થિત સંજોગોમાં મુકનાર મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદશક્તિ ક્યાં?

વ્યાસકૃત ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંતદર્શન) અનુસાર વેદના વચનો અપૌરુષેય કહેલા છે તે જેમ એક અંશે ન્યાય અને યુક્તિ યુક્ત હોતા નથી કેમકે પુરૂષ પ્રધાનતાથી રહિત છે તેવી જ રીતે અન્ય અંશોમાં નાસ્તિકો વડે મનાયેલી મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદિરાશક્તિનું દ્રષ્ટાંત છે. અનેમાં અવ્યવસ્થિતપણું હોવાનો સંભવ રહેલો છે. કેમકે ઉત્તમ નિયંતા વગર ઉત્તમ કાર્ય હોઈ શકતું નથી. વળી જન્મની સાથે કેટલાક પ્રાણીઓની કુરૂપવાન્ સુરૂપવાન્ વ્યાધિયુક્ત અને વ્યાધિ રહિત વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અવસ્થાઓ તપાસતાં એક સામાન્ય બુદ્ધિમાન્ પ્રાણીને માલૂમ પડ્યા વિના રહેતું નથી કે તે અવસ્થાઓનું કાંઈપણુ અવ્યક્ત કારણ રહેલું છે અને તે અવ્યક્ત કારણોએ બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરેલા છે.

જૈનેતર દર્શનમાં એક ગંભીર ભૂત:- જૈનેતર દર્શનો પૃથ્વી-કાય, અપ્કાય, વગેરેને પંચ મહાભૂતો તરીકે સ્વીકારી રહેલા છે. અને જડપણું સ્થાપન કરેલું છે. જૈન દર્શન તેને સજીવ કહે છે. સાથે

આકાશને અણુવ કહે છે. વનસ્પતિકાયના કેટલાક પ્રત્યક્ષ પ્રકારોને તો અન્ય દર્શનો પણ જો કે સણવ કહે છે પરંતુ સાથે આકાશને અણુવ કહે છે. વનસ્પતિકાયના કેટલાક પ્રત્યક્ષ પ્રકારોને તો અન્ય દર્શનો જો કે સણવ કહે છે કે, પરંતુ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાયમાં અને વનસ્પતિકાયના અગણિત સૂક્ષ્મ પ્રકારોમાં જીવપણું તેઓ જોઈ શક્યા નથી. સણવ અને નિર્જીવ પદાર્થોનાં ભેદોની જ્યાં માહિતી હોતી નથી ત્યાં જીવોનું રક્ષણ પૂર્ણ પ્રકારે ક્યાંથી હોઈ શકે ? જૈનેતર દર્શનવાળો એક તાપસ કે જેણે સંસારના સમારંભોને તજી દીધેલા હોય છે એવી માન્યતાવાળો હોય છે, તે વગર સંસ્કારવાળી માટીને તથા અણુગળ અથવા ગળેલા જળને પોતાના ઉપયોગમાં વારંવાર લે છે; કેમકે તેણે તેને નિર્જીવ ભૂત તરીકે માનેલા છે. જૈન સાધુઓ તો પૃથ્વીકાય, અપ્કાયાદિ સણવ પદાર્થોને અડકતાં પણ હૃદયમાં કંપે છે. સાર્વસી વાચાની અનેક પ્રકારોમાં વિસ્તારવાળી સ્વરૂપ મર્યાદા આ રીતે હોઇને અહિંસા પરમો ધર્મ નું વાસ્તવિક સ્વરૂપ દુનિયાને કાષ્ઠએ દીર્ઘ પરિસ્થિતિમાં અતાવેલું હોય તો તેનું માન જૈન દર્શનને ઘટે છે.

લોકમાન્ય પડિત બાલગંગાધર તિલક નીચેના શબ્દોમાં જૈન દર્શન ગત અહિંસાનું બાહ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહે છે.

જૈન ઔર વૈદિક યે દોનોં હી ધર્મ યદ્યપિ વિશેષ પ્રાચીન હૈં પરંતુ અહિંસા ધર્મકા મુખ્ય પ્રણેતા જૈન ધર્મ હી હૈ. જૈન ધર્મને અપને પ્રાવલ્યસે વૈદિક ધર્મ પર અહિંસા ધર્મકી એક અક્ષુણ્ણ મુદ્રા- (મુહર) અંકિત કી હૈ. ઢાઈ હજાર વર્ષ પહિલે વેદ વિધાયક યજ્ઞોમેં હજારો પશુઓકા વધ હોતા થા. પરંતુ ૨૫૦૦ વર્ષ પહિલેં જૈનિયોંકે અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીને જબ જૈનધર્મકા પુનરુદ્ધાર કિયા તબ અુનકે અુપદેશમેં લોગોંકા ચિત્ત ઇસ ઘોર નિર્દય કર્મ સે વિરક્ત હોને લગા ઔર શનૈઃ શનૈઃ લોગોંકે ચિત્ત પર અહિંસાને અપના અધિકાર જમા લિઆ.

બાહ્યલિંગ વેષાદિની ઝાંખી:-પાંચ દર્શનોના બાહ્ય સ્વરૂપ-લિંગ વેષ વગેરે જુદા જુદા છે. કેટલાક વ્યાધ્યર્મ અને કૌપિન રાખે છે, કેટલાક કમંડલુ રાખે છે-વગેરે પોતપોતાની કલ્પના અનુસાર જુદાજુદા વેષો અંગીકૃત થયેલા છે. જૈન દર્શનના સાધુઓ, મુખ-વસ્ત્રિકા, રત્નેહરણ, ચોલપટો વગેરે રાખે છે. વેષ એ એક મર્યાદા છે. બાહ્ય લિંગ અને આચારને અવગણના કરનાર પ્રાણીઓ મર્યાદારૂપ પુલને તોડવાને ઉદ્ધમવંત થયેલા છે. વેષ એ સાધન અને તત્ત્વપ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે. સાધનને સાધ્ય માનવાની ભૂલ એ તો ગંભીર ભૂલ છે. પરંતુ તે સાથે સાધનથી સાધ્યની ઉત્પત્તિ છે એ વાત ખીલકુલ ભૂલવા જેવી નથી. આ જમાનાના વક્ર અને જડ પ્રાણીઓને વેષરૂપ મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે આવશ્યક છે. જ્યારે પ્રથમના દૃઢ મનોબળવાળા જમાનામાં પણ તે આવશ્યક જ હતું તો આ ડગમગતા અને તુલાની જેમ ક્ષણમાં નીચે નમી જતા જમાનામાં કેમ તેની આવશ્યકતા દૃઢપણે ન સ્વીકારાય ? જૈન દર્શનનો બાહ્ય વેષ એ એવું સાધન છે કે તત્ત્વચિન્તન પ્રાણીઓને સર્વદા ચરણકરણાનુયોગમાં તદ્દલીન રાખે અને તત્ત્વની ગવેષણા નિરંતરપણે સ્મરણગોચર રખાવી શકે. સંસારી સંબંધવાળા વેષને તજી વૈરાગ્યવાસનાવાળા વેષનું અંગીકાર કરવું-એ સદાચરણની મજબૂત વાડ છે, એમ એક વિદ્વાને કહેલું છે.

કેટલાંક પ્રાણીઓ સર્વ દર્શનોને તુલ્ય માને છે. તેઓ આક, નિંખ, પિપ્પલ, આંબા વગેરે વૃક્ષોને તુલ્ય માનવા જેવી મોટી ભૂલ કરે છે. કાઠી પણ દર્શનની નિંદા કરવાનું પ્રયોજન તો હૃદયમાં કદાપિ આશ્ક થવું ન જોઈએ. પરંતુ મધ્યસ્થદષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ કે તેઓ શુદ્ધ તત્ત્વોની ખોજમાં પણ વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ તત્ત્વોની પ્રાપ્તિથી દૂર રહેલ છે. જૈનેતર દર્શનો જૈન દર્શનની રમ્ય વાટિકાની લહેરોથી શૂન્ય છે એમ કહેવું અવાસ્તવિક નથી. જો કે જૈન દર્શન વાટિકાની આનંદદાયક લીલોતરી તેમાં ઉગેલી છે, પરંતુ ખીજ પ્રતિધાતક વિષમય લીલોતરી પાસે જ હોવાથી સર્વાંગ વિષમય કરી

દીધેલું છે, તે સ્થિતિ જ્યારે જીવાજીવની કોટિની સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ છે તેમ જણાય છે. એક જ નયને ગ્રહણ કરી અન્ય નયોને અન્યાય આપવાથી આ સ્થિતિ બનેલી છે.

શ્રીમદ્ **આનંદધનજી**ના વિચારો:-પૂર્વોક્ત પ્રકારે જિનેશ્વર પ્રભુના અંગોપાંગ તરીકે પડ્દર્શનો કેવી રીતે છે તે શ્રીમદ્ **આનંદધનજી**ના વચનો-માં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી પડ્દર્શનની સંક્ષિપ્ત પર્યાયોચના સમાપ્ત કરશું.

જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય યોગ હોય ભેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લોહો દુગ અંગ અખેદે રે. (૧)

ભેદ અભેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર હોય કર ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભણ્યે, ગુરુગમથી અવધારી રે. (૨)

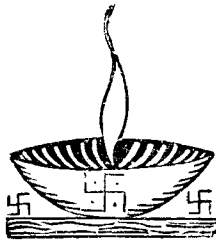
લોકાયતિક કુખ જિનવરની, અંશ વિચારી જો કીજે રે;
તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કેમ પીજે રે. (૩)

જિનવરમાં સઘળા દર્શન છે, દર્શન જિનવર ભજના રે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર ભજના રે. (૪)

છ દર્શનો જિનેશ્વર પ્રભુરૂપ પુરૂષના અંગોપાંગ છે. તેમાં મસ્તકને સ્થાને જૈન દર્શન છે. સાંખ્ય અને યોગ એ બે પગ છે, બૌદ્ધ અને મીમાંસક (વેદાંત) એ બે હાથ છે. અને લોકાયતિક એ પેટ છે. શરીરનો અન્ય અવયવ એક ઓછો હોય તો ચાલી શકે, પણ મસ્તક છે તે આખા શરીરનો આધાર છે. વિચારશક્તિ મસ્તકમાં રહેલી છે. મસ્તકથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો શરીરના અન્ય અંગોના નિયામક છે. મસ્તકથી શુભ વિચાર દ્વારા મુક્તપણું પમાય છે. અન્ય દર્શનો જેઓ હાથ પગ વગેરે છે તે અમુક અંશને ગ્રહણ કરવાથી અમુક અંશે જિનેશ્વરનું એક અંગ છે, અર્થાત્ એક અંગપણું હોવાથી પૂર્ણ શક્તિની ખામીવાળું છે. જિનેશ્વર રૂપ સમુદ્રમાં સર્વ દર્શનો રૂપ નદીઓ સમાય છે અને અમુક અમુક દર્શનોમાં જિનેશ્વરની શૈલી કોઈ કોઈ આપતમાં સચવાય છે ને કોઈકોઈમાં સચવાતી નથી. માટે જેમ નદી સમુદ્રની

અંશ માત્ર છે તેમ સધળાં દર્શનો જૈન દર્શન ઉત્પાદક જિનેશ્વરના અંશ માત્ર છે. પાંચ દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન નયોનો એક જ કેંદ્રમાં સમાવેશ કરનાર જૈન દર્શન છે. જૈનેતર પાંચ દર્શનોના અનૈકશઃ વિભાગો થયેલા છે, અને જુદાજુદા એકાંત નય માનવાથી સર્વદર્શી થઈ શક્યા નથી. જૈન સિધ્ધાંતથી જેટલે જેટલે અંશે વિરુદ્ધતાની કાટિ અંગીકાર થયેલી છે તેટલે તેટલે અંશે નયાભાસપણું છે અને જેટલા અંશમાં અવિરુદ્ધતાની કાટિ છે તેટલા અંશમાં નયમાર્ગ ખુલ્લો છે. સર્વાંશે જૈન સિધ્ધાંતો સર્વ નયોને સંગ્રહે છે. આને માટે પૂર્વોક્ત મહાત્માના વચનો ટાંકી આ અત્તરણનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

સર્વાંગી સર્વ નયધની રે, માને સર્વ પરમાન,
નયવાદી પલ્લોગ્રહી પ્યારે, કરેલરાઈ ઠાન,
નિસાની કહા બતાવું રે, તેરો અગમ અગોચર રૂપ.

ગણિતાનુયોગ :

જૈન દર્શન સ્થિત દ્રવ્યાનુયોગ પછી તે મહાપ્રાસાદના દ્વિતીય દ્વાર-રૂપ ગણિતાનુયોગના વિવેચનની આવશ્યકતા પૂર્વ નિયમાનુસાર સન્મુખ આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગની વસ્તુ સ્થિતિ જેમ જૈન દર્શનની તલસ્પર્શી ગહનતાને સૂચવનાર છે તેમ ગણિતાનુયોગની સંકળના એટલા બધા પ્રમાણમાં અને વિસ્તૃત મર્યાદામાં છે કે ગણિત જેવા તર્ક અને શુદ્ધિથી સાધ્ય થઈ શકે તેવા સામાન્ય વિષયમાં અન્ય દર્શનોને સર-ખામણીમાં પાછળ રાખેલા છે. પ્રસ્તુત દર્શનવર્તી ગણિતાનુયોગ કૂપ-મંકુકતાને તથા મહાસાગરની વિશાળ સીમાને લોકાંત સુધી દર્શાવનાર અદ્ભુત ગણિતયંત્ર-Arithmetic machine છે હાથમાં રહેલા નિર્મળ જળની પેઠે સર્વ જગતને પ્રત્યક્ષપણે દેખ્યું છે જેમણે એવા સર્વજ્ઞ વડે પ્રણીત થયેલું આ દર્શન હોવાથી તેમાં યૂરોપ એશિયા આદિ વર્તમાન ચાર ખંડોનો સમાવેશ માત્ર ભરતક્ષેત્રના એક નાના વિભાગમાં થાય છે, તે ઉપરાંત બીજા અનેક ખંડો, દેશો, નદીઓ અને પર્વતો જે અત્યારે વિદ્યમાન અવસ્થામાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતા નથી તે ભરતક્ષેત્રમાં મોજુદ છે. આ અનુયોગના સારભૂત વિવેચનને માટે પણ એક મોટો ગ્રંથ તૈયાર કરવો પડે તેવી સ્થિતિ હોવાથી સંક્ષિપ્ત-પણે અમુક વિભાગમાં દર્શાવી સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

લોક અને અલોકરૂપ બે મુખ્ય વિભાગમાં લોકનું આખું નામ ‘ચઉદ-રાજલોક’ એવા શબ્દોવાળું છે. રાજ એ અસંખ્યેય યોજનના પ્રમાણ-વાળું માપ છે. ચૌદ રાજલોક કે જેમાં સર્વ પ્રાણી પદાર્થોનો સમાવેશ થયેલો છે, તેનો સમગ્રપણે આકાર એક પુરુષ, જેણે પોતાના અંતે પગોને પહોળા કરેલ છે, અને હાથને કડીપ્રદેશ ઉપર રાખેલા છે, તેવી સ્થિતિ-વાળો છે. લોકના આકારને દ્રષ્ટાંતપણે બતાવનારા તે કલ્પિત પુરુષના આકારવાળા શરીરના મધ્યભાગની નીચે અનુક્રમે પહેલી બીજી વિગેરે સાત નરક પૃથ્વી રહેલી છે. મધ્યભાગથી નીચે નરક અને પૃથ્વીની ઉપર

ભુવનપતિ તથા પરમાધ્યામિક વગેરે દેવોના આવાસ સ્થાનો છે. કદિપત પુરુષના આકારવાળા લોકના મધ્યભાગ ૩૫ તિર્છાલોકમાં આપણે અને આપણને અદ્રશ્ય પ્રાણી-પદાર્થો રહેલા છે. અહીં પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો, ત્રીશ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો, છાપન અંતર દ્વીપો, જંખૂદ્વીપ, ધાત-કીખંડ, પુષ્કરવરદ્વીપ વગેરે અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્રો સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રમાં નામ અને યોજનાદિના પ્રમાણો પુરઃસર દર્શાવેલા છે. તદ્દન છેદલો સ્વયં-ભૂરમણ સમુદ્ર છે, કે જે પછી લોકમર્યાદા સંપૂર્ણ થઈ અલોકની શરૂ-આત થાય છે. અહીંથી ઉપર સાતસેંથી નવસેં યોજન ઉંચે જ્યોતિર્મંડલના વિમાનો છે. અત્રસ્થિત ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોદિની ગતિઓ વડે મનુષ્યલોકમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર નિર્માણ થયેલું છે. જૈન દર્શનના અનેક ગ્રંથો જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ગણિતથી ભરચક હતા. પરંતુ દુઃષ્મ-કાલોદ્ભવ પ્રાણીઓના ક્રમનસીમે આપણા પૂર્વજોની એકાગ્રજીવી વિચ્છેદ થઈ ગયેલા છે; પરંતુ ચંદ્ર પ્રજ્ઞપિત અને સૂર્ય પ્રજ્ઞપિત જેવા બે મહાન ગ્રંથો જે ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રીમદ્ ભદ્રબાહુસ્વામિ વિરચિત છે તે વિદ્યમાન છે. એ લાખો નિરાશામાં એક અમર આશા છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમની ખામીએ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના લાભોની આશાને મૃતવત્ કરી દીધી છે.

જ્યોતિર્મંડલની ઉપર ઘણે દૂર ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં એક જ સપાટીમાં બે મળી આઠ દેવલોક છે અને તેની ઉપર, એક ઉપર એક એમ અનુક્રમે ચાર દેવલોક મળી કુલ બાર દેવલોક છે. ઉપર આગળ જતાં નવગ્રંથેયક છે ત્યાં અહમિદ્રપણું હોવાથી ચડતી ઉતરતી પદવી વગેરે વ્યવહાર નથી. તે ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. સૌથી છેલ્લું વિમાન ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ નામવાળું છે. ત્યાં એકાવતારી પ્રાણી જન્મ શકે છે. તે ઉપર પીસ્તાલીશ લાખ યોજન લાંબી પહોળી સ્ફટિક રતનની શિલા છે, તે સિદ્ધશિલાના નામથી ઓળખાય છે, જ્યાં સિધ્ધના જીવો આદિ અનંતકાળ રહે છે-અહીંદ્વીપ કે જે તિર્છાલોકમાં મનુષ્યલોક તરીકે ગણાવેલો છે તે પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણવાળો છે. જંબુ-

દ્વીપ એક લક્ષ યોજનનો છે. તેની પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૨૮ ધનુષ્ય, અને ૧૩ અંગુલ પ્રમાણ છે. સર્વમળી શાશ્વત નદીઓ તિર્છલોકમાં ૧૪૫૬૦૦૦ સંખ્યાવાળી છે. ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ પાંચસે છવીશ યોજન છ કળાનું છે. શાશ્વત તીર્થો સર્વમળી તિર્છલોકમાં માગધ વરદામાદિ એકસો બેની સંખ્યામાં છે. તિર્છલોકની મધ્યમાં સુવર્ણ-મય સુમેરુ પર્વત લક્ષ યોજનના પ્રમાણવાળો છે. બીજા કંચનગિરિ, ગન્ધતા, વખારાગિરિ, વગેરે સર્વમળી બસે ઓગણોતેર પર્વતો છે. ચોત્રીશ વિજય છે પદ્માદિ છ મોટા દ્રહો છે. ઊર્ધ્વલોક, તિર્છલોક, અને ભુવનપતિ આદિ નિકાયોને વિષે જિન ભુવનોની સંખ્યા સાતકોડ ને બોતેર લાખ જેટલી છે. તે સર્વ ચૈત્યોમાં જિન બિંબોની સંખ્યા આઠસો ત્રીશ કોટી, છોંતેર લાખની છે. તિર્છલોકમાં શાશ્વત જિન ચૈત્યો ચારસો તેસઠ છે. તેની અંદર સર્વ મળી પચાસ હજાર ને ચાર જિનાબંબો છે ઊર્ધ્વલોકમાં અનુત્તર વિમાન સુધી ચોરાશી લાખ સતાણું હજાર ને તેવીશ વિમાન છે. તેટલાં જ ચૈત્યો છે અને તેમાં સર્વ મળી એકાણું કોટી છોંતેર લાખ અઠોતેર હજાર ચારસો ચોરાશી જિનબિંબો છે. આ આ ઉપરાંત યુગલિક ક્ષેત્રો, જંબુશાલ્મલિ પ્રમુખ વૃક્ષો, ગંગા, સિંધુ, સીતા, સીતાદા, પ્રમુખ મહા નદીઓ વગેરેનું સવિસ્તર મર્યાદાવાળું જ્ઞાન લઘુસંઘયણુ-બૃહત્ સંઘયણાદિ ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન થયેલું છે, જે જ્ઞેવાથી સર્વજ્ઞદ્રષ્ટિ કેટલી વિસ્તારવાળી હશે તેની સંક્ષિપ્તપણે આપણ પામર પ્રાણીઓને ઝાંખી થઈ શકે છે. કેટલાક અધ્યાત્મી કહેવાતા મનુષ્યો ગણિતાનુયોગના વિષયને શુષ્ક ગણી તેનો અનાદર કરે છે, અને બીલકુલ તે અનુયોગ લાણી દ્રષ્ટિ કરતા નથી. તેવાઓએ સમજવું જોઈએ કે ગણિતાનુયોગ એ લોક સ્વરૂપનું દ્રવ્યજ્ઞાન છે અને દ્રવ્યાનુયોગ એ તેનું ભાવજ્ઞાન છે. ભાવજ્ઞાનને દ્રઢ અને મજબૂત કરવાને માટે દ્રવ્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એમ શાસ્ત્ર ખુલ્લી રીતે કહે છે. જો કે એટલું તો છે કે ગણિતાનુયોગના વિષયમાં રચીપચી રહી દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ સાધ્યથી બેનસીબ રહેવું એ શિષ્ટ સંમત નથી જ; પરંતુ તેથી

ગણિતાનુયોગ કે જે જૈન દર્શનમાં અગ્રપદ ધરાવે છે તેનું અહુમાન ઝોછું થાય છે એ તિરસ્કરણીય છે. ગણિતાનુયોગના જ્ઞાનથી રૂપમંડૂકતા દૂર થાય છે. દ્રવ્યલોક વિશાળ અને વિસ્તૃત દેખાય છે. મગજશક્તિ તર્કનિપુણ અને છે, જેય પદાર્થોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે, અનેક ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન થવાથી કદાચ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે, અને ખુદ દ્રવ્યાનુયોગના પદ્ધત્યોનો સમાવેશ કેટલી મર્યાદામાં થાય છે—વગેરે જ્ઞાનપૂર્વક અનેક મહાન લાભો પ્રત્યક્ષપણે રહેલા છે. તેને માટે વિશેષ કહેવાની અગત્યતા પૂર્ણ થવા સાથે શાસ્ત્રાવલોકન માટે સૂચના કરવામાં આવે છે.

કથાનુયોગ :

જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તૃતીય નેત્રરૂપ ધર્મકથાનુયોગ છે. આ નેત્રવડે હેય ઉપાદેયની નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ યથાર્થ સમજી શકાય છે. આ અનુયોગમાં કથાઓનો મોટો સંગ્રહ છે. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જે અત્યારે ભૂપૃષ્ઠ ઉપર વિદ્યમાન છે તેમના અવલોકનથી નાયકોનાં વીરત્વ, શૌર્ય, સૌજન્ય, ક્ષમા અને આર્જવાદિ સદ્ગુણો, તેમજ ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, અભિમાન, પ્રપંચ આદિ દુર્ગુણોની તુલના થઈ શકે છે. કથાઓ એ સજ્જન અને દુર્જનની પ્રવૃત્તિઓના ઓધ લેવા લાયક દ્રષ્ટાંતો હોવાથી અર્થવાહક છે. પ્રાણી માત્ર જે હેયોપાદેય પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરવા તત્પર થતા નથી અથવા તે તેમને રચતું નથી, તેઓ જ્યારે કથાનુયોગના દ્રષ્ટાંતો વાંચે છે, અને તે ઉપર મનન કરે છે ત્યારે તેઓ શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓની કાટિ જાણી શકે છે. અને પરિણામે હિતકારક પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. ધણા પ્રાકૃત પ્રાણીઓને કથાઓ વાંચવામાં બહુ રસ જામતો જણાય છે, પરંતુ તેઓએ તેથી હર્ષિત થવાનું નથી. જ્યારે કથાના અંગોને દરેક વિભાગમાં વહેંચી સારભૂત પદાર્થ સમજી શકાય અને અસારભૂત તથા દેવાને પ્રયત્નશીલ થવાય ત્યારે જ ધર્મકથાનુયોગ દ્વારવડે જૈન દર્શનની મર્યાદામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

ધર્મકથા સિવાયની કથાઓ-વિકથાઓ, અનેક પ્રકારે રાજકથા, ભક્તકથા, કામકથા, અર્થકથા વગેરે હોય છે. કથાનાયકો જેમના જેમના સંબંધમાં આવેલા હોય તે સંબંધી વર્ગ અનેક રંગી હોય છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં સજ્જનો દુર્જનોની કસોટીમાં આવે છે, અને તે વખતે તેમને અનેક રીતે હેરાન થવું પડે છે. કેટલાક નાયકોના પ્રસંગમાં આવેલો વર્ગ વિષય અને કષાયથી અભિભૂત હોય છે કેટલાક નાયકો વ્રતાદિ ગ્રહણ કરી સંકટમાં આવી પડતાં શિથિલ થઈ જાય છે. અમુક નાયકો સંસારમાં રત રહી અંતરંગ કુટુંબના સંબંધથી દૂર રહી બહિરંગ કુટુંબનું હિંસા, અપ્રમાણિકપણું, ચોરી વગેરેથી પોષણ કરવામાં

સાર્થકતા સમજતા હોય છે, કોઈ પરસ્વીલંપટ થઈ લગ્નને દૂર મૂકી અકાર્યમાં તત્પર થાય છે આ અને આવા જ પ્રકારેથી ભરપૂર ચિત્રો કથાશરીરમાં આલેખન કરાયેલ હોય છે. આવા વિચિત્ર રંગી ચિત્રો-માંથી હેય ઉપાદેયાદિ વસ્તુને જાણી લેવી-એ ધર્મકથાનુયોગના શ્રવણ અને વાચનનું અંતિમ રહસ્ય છે. આ બાબતનું સમર્થન શ્રીમદ્ સિદ્ધર્ષિ ગણીના નીચેના શ્લોકોથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

અર્થ કામં ચ ધર્મં ચ તથા સંકીર્ણરૂપતામ્ ।
 આશ્રિત્ય વર્તેતે લોકે કથાતાવચ્ચતુર્વિધા ॥
 સા ક્વિલ્લષ્ટ ચિત્તહેતુત્વાત્ પાપસંબંધ કારિકા ।
 તેન દુર્ગતિ વર્તન્યાઃ પ્રાપ્તે પ્રવળા મતા ॥
 સા મલીમસ કામેષુ રાગોત્કર્ષ વિધાયિકા ।
 વિપર્યાસકરી તેન હેતુભૂતૈવ દુર્ગતેઃ ॥
 સા શુદ્ધ ચિત્તહેતુત્વાત્ પુણ્યકર્મ વિનિર્જરે ।
 વિધત્તે તેન વિજ્ઞેયા કારણં નાક મોક્ષયોઃ ॥
 ત્રિવર્ગ સાધનોપાય પ્રતિપાદન તત્પરાઃ ।
 યાનેકરસ સારાર્થા સાસંકીર્ણકથોચ્ચયતે ॥

“ આ લોકમાં ચાર પ્રકારની કથા અર્થ, કામ, ધર્મ અને સંકીર્ણ નામની છે. અર્થકથા અંતઃકરણને કલુષિત કરવાના કારણને લઈને પાપ ઉપાર્જન કરાવી દુર્ગતિપાતક ગણાયેલી છે. કામકથા રાગજનક ધ્વજાઓ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી દુર્ગતિના અનંતર કારણભૂત છે. ધર્મકથા અંતઃકરણને નિર્મળ કરનાર હોવાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષના કારણભૂત તરીકે ગણાયેલી છે. સંકીર્ણ કથા જુદાજુદા રસવાળી હોવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગની સાધનાના ઉપાયભૂત મનાયેલી છે. ”

કથા શરીરના ઉત્તમાંગ ધર્મકથામાં ઉત્તમ પંક્તિમાં ગણાયલા મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો બોધનીય એટલા માટે હોય છે કે તેઓના

ચરિત્રો ઉત્તમ સદ્ગુણોથી ભરચક હોવાથી જગતના ઈતિહાસના અમર પૃષ્ઠો ઉપર મુદ્રિત થાય છે, અને ભવિષ્યની સર્વપ્રજા મુખ્યત્વે એ મહા-કાર્યથી એમની સ્મૃતિ સાચવી શકે છે. પછીથી તજ્જન્ય અનુ-કરણ કરવામાં પ્રયત્નશીલ અને છે. જીવનચરિત્રોના પાત્રોની જીવન્ત મૂર્તિઓ કે જેઓએ પોતાની સુગંધને પૃથ્વીના પર ઉપર પાથરી દીધી હોય છે તેવી જીવન્ત મૂર્તિઓ વાંચકોના હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરી હૃદયને પુરંપાર્થપ્રેમી બનાવે છે. એક વદાને કહ્યું છે કે “જે ચરિત્રો અથવા કથાઓ વાંચકના હૃદયમાં મલિન ભાવને નિર્જલ કરી ઉચ્ચભાવને ઉત્તેજિત કરે નહિ અથવા તે મહાન્ પ્રતિભાનું પ્રતિબિંબ બતાવી વાંચ-કની શક્તિઓને વિકાસ આપે નહિ તે માત્ર ચક્ષુનો વ્યાપાર છે.” મહાત્માઓની કથામાંથી શું મળી શકે છે તે સંબંધે એક અંગ્રેજ નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.

One comfort is that great men taken up in any way are profitable company.

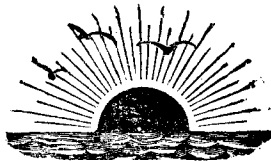
“જે મનુષ્યો ખરેખર મોટા હોય છે તેઓના જીવનને જમે તે દ્રષ્ટિથી નિહાળીએ તો પણ તેમાંથી કાંઈક બોધદાયક અથવા ઉત્કર્ષ કરે તેવું મળ્યા વિના રહેતું નથી.”

આમ હોવાથી મનુષ્ય જીવનની સફળતા મહાત્માઓની જીવનકથા-માંથી અવશ્ય સારગ્રહણરૂપ હંસચંચુ વડે, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ પાણીને છોડી દઈ, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ દુગ્ધથી આત્માને પુષ્ટ કરવા પ્રયત્નશીલ થવાથી થઈ શકે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. ક્રમશઃ આ અનુયોગ ચરણ કરણાનુ-યોગમાં પ્રવૃત્તિનું અનંતર કારણ થઈ જાય છે. તત્ત્વ ગ્રહણ કરી આત્મો-ન્નતિમાં કર્તવ્યપરાયણ થવું—એ ધર્મકથાનો સાર અને અદ્વિતીય સિધ્ધાંત છે. જૈન કથાનુયોગ એટલો બધો વિશાળ અને વિસ્તૃત છે કે જૈનેતર દર્શનોની કથા સમુદાયની તુલનામાં તે અગ્રપદે આવી શકે છે. વળી જૈન કથાનુયોગમાં ભાગ્યે જ કલ્પિત કથાઓનો સંભવ છે

અને કદાચ હશે તો તે માત્ર દૃષ્ટાંતિક અર્થનો ભાવાર્થ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ. પરંતુ પ્રસ્તુત કથાનુયોગમાં ન્યૂનતા ભાસતી હોય તો તે એ છે કે જે મહાન આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયોની ગ્રંથ સમૃદ્ધિ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં મળી આવે છે, તેમના જીવનચરિત્રો સંપૂર્ણપણે સાચવી શકાયા નથી. જેટલા મળી શકે છે તેટલા તદ્દન અપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. આ દોષ ગ્રંથ સમૃદ્ધિ સાચવવામાં બેદરકાર રહેલા પૂર્વકાલીન જૈનોને શિર સર્જીત થયેલો છે.

વ્રતનું યથાર્થ પાલન કરનાર અથવા વ્રત વિરાધક કથાનાયકોના બોધદાયક ચરિત્રો વાંચકોના હૃદયમાં સજ્જડ છાપ પાડી શકે છે. તેના દ્રષ્ટાંતો પાંચ વ્રત ઉપર અનુક્રમે હરિયલ, વસુરાજ, રૌહિણેય, સુદર્શન અને નંદ આદિ પ્રસિદ્ધ નરોના છે. અનેક રંગી દ્રષ્ટાંતોથી ભરપૂર કથાનુયોગ છે. તે શાસ્ત્રાવલોકનથી માલૂમ પડી આવે તેમ છે. જેમકે ગિરિશુક અને પુષ્પશુકના દ્રષ્ટાંતોમાંથી સદસહ સંગતિના લાભાલાભનો પરિણામે સાર મળી શકે છે. પ્રસ્તુત અનુયોગ સંક્ષિપ્તપણે પૂર્ણ કરી નિમ્નલિખિત શ્લોકના અર્થાંકાર સાથે કથાનુયોગનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

इहामुत्र च जंतूनां सर्वेषाममृतोपमाम् ।
शुद्धां धर्मकथां धन्याः कुर्वन्ति हितकाम्यया ॥

ચરણકરણાનુયોગ :

જૈન દર્શનનું તૃતીય રત્ન જેને ‘ચારિત્ર’ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે પ્રસ્તુત ચરણકરણાનુયોગ છે. શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ વાચક જેને-જ્ઞાનમ્યક્ષ્ણં વિરતિ રૂપે સૂત્રમાં ગુથે છે, નીતિકારો જેને નૈતકબળ અથવા વિચારોવડે ઉત્પન્ન થયેલું સદ્વર્તન તરીકે જાહેર કરે છે, માનસશાસ્ત્રીઓ જેને પુરૂષના હૃદય તરીકે ગણના કરે છે, શાસ્ત્રોપદેશકો જેને દર્શનમોહનીયતા વિનાશથી સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છે, એવા પુરૂષો દ્વારા આલંબનીય માને છે અને અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓ જેને જ્ઞાન દર્શનની રમણુતા રૂપે સ્થાપન કરે છે-તે આ જૈનદર્શનનો ચતુર્થ અનુયોગ છે.

એક મહાપુરૂષ બુધ્ધિ અને હૃદયની સત્તાનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે કે-બુધ્ધિબળ કરતાં હૃદયબળ હજારગણે દરજ્જે ઉચ્ચતા ધરાવે છે. બુધ્ધિબળના સાયુજ્યને પામેલો પણ હૃદયસત્તાથી શૂન્ય પ્રાણી ગાંડા માણસના હાથમાં આપેલી તરવારની પેઠે અવ્યવસ્થિત છે. જેવા વિચાર તેવા આચાર એ સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સમ્યક્ચારિત્રની પરિપાલના કરવારૂપે વાસ્તવિકતા પ્રકટ કરે છે, આ ઉપરથી સ્વતઃસિધ્ધ થઈ શકે છે કે ચરણકરણાનુયોગ એ સમ્યક્ચારિત્ર હોઈ અખિલ જૈન દર્શનનું હૃદય છે. હૃદયબળ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પુરુષ મહાપુરુષ થઈ શકતો નથી. દ્રવ્યાનુયોગનું માત્ર અવલંબન કરનારા જનોને ચરણકરણાનુયોગ એ ક્રિયાકાંડ હોઈ શુષ્ક લાગે છે અને કષ્ટસાધ્ય કાર્ય તરીકે ગણી પ્રવૃત્તિમાં પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે; તેવા શુષ્ક જ્ઞાનીઓએ સમજવું જોઈએ કે આ ચરણ સિત્તરી અને કરણ સિત્તરી રૂપ જૈન ચારિત્ર એ આત્માની અત્યંત નિર્મળ વિશુદ્ધિ કરનાર છે. દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન એ આત્યંતિક વિશુદ્ધિને સંબંધવનાર અનંતર સાધન છે. પરંતુ સાધ્યની પ્રાપ્તિ સાધનોના Practical ઉપયોગ વગર નિર્થક અને નિષ્ફળ છે. પ્રસ્તુત ચારિત્ર એ પ્રકારનું છે,

(૧) દેશ વિરતિ

(૨) સર્વ વિરતિ

ગૃહસ્થ દેશવિરતિનો અધિકારી છે. અને નિરારંભી મુનિઓ સર્વ વિરતિના અધિકારીઓ છે. દેશ વિરતિધર શ્રાવકોને બારવ્રત ગ્રહણ કરવાના હોય છે. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત, મૃપાવાદ, અદત્તાદાન, પરસ્ત્રીગમન-વિરમણ, પરિગ્રહ-દિગ્ પરીમાણ, ભોગપભોગ-અનર્થદંડવિરમણ, સામાયિક, પૌષધ, અને અતિથિ સંવિભાગ.

વીશવિશ્વા દયાનું પાલન સાધુઓને માટે ગણુતાં ગૃહસ્થના અધિકારમાં ઓછામાં ઓછી સવાવિશ્વા દયા આવી શકે છે. તે દયાનું પાલન કે જે વડે નિરપરાધી, સ્થૂલ પ્રાણીઓની, નિરપેક્ષવૃત્તિથી અને સંકલ્પથી હિંસા નહીં કરે, એવું વ્રત લેવાથી થઈ શકે છે. હિંસા પણ બે પ્રકારની છે. દ્રવ્ય અને ભાવ. રાગદ્વેષના પરિણામવડે ભાવહિંસા અને તજજન્ય પ્રાણિવધાદિ વડે દ્રવ્યહિંસા ગણાય છે તેના હેતુ, સ્વરૂપ, અનુગ્રધાદિ અનેક ભાંગાઓ છે. ત્યારપછી મન, વચન, કાયા વડે, સ્થૂલતાથી જૂઠું બોલવું નહીં અથવા જૂઠું કાર્ય કરવું નહીં, અદત્ત વસ્તુને ગ્રહણ કરવી નહી, પરસ્ત્રી ગમનથી દૂર રહી સ્વદારાસંતોષ ધારણ કરવો, ધન ધાન્યાદિ નવવિધ પરિગ્રહનું માપ કરી સંતોષવૃત્તિ રાખવી, દિશાઓમાં જવાનો અમુક હદ સુધીનો નિયમ કરવો, અભક્ષ્ય તથા અનંતકાયાદિ વગેરેથી તથા અપેય પાનથી અને કર્માદાન વ્યાપારથી દૂર રહેવું, વક્ત્રાઓ વગેરેથી થતા અનર્થદંડથી વિરમવું, સામાયિક, પૌષધ, અને અતિથિ સંવિભાગ, સાધર્મિવાત્સલ્ય વગેરે શુભ અનુશાનોમાં આદર કરવો; આ સર્વ બારવ્રતો અનુક્રમે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે. આ બાર વ્રતોનો વિસ્તાર ઘણો જ છે. દરેક વ્રતને માટે ભંગાભંગરૂપ અતિચારો છે. જે દર્શાવતાં વિષય વિસ્તૃત થાય તેમ છે. સાધુજનોની ગણનાના મુકાબલામાં ગૃહસ્થનો અધિકાર ઘણો અલ્પ હોવાથી તેને પંડિત જનોએ ‘મલ્લિનારંભી’ કહેલાં છે સાધુજનો કે જેમણે આરંભ માત્રને ત્યજી દીધેલા છે તેઓ ‘નિરારંભી’ તરીકે મશહૂર થયેલા છે.

સાધુજનોને અધિકાર રૂપે પરિપાલનને માટે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી નીચેની ગાથાઓ વડે પ્રદર્શિત થયેલા છે.

વય સમળધમ્મ સંજમ વૈયાવચ્ચેવ વંભગુત્તિસુ ।

નાણાહિતિયં તવકોહ નિગ્ગહાહ્મ ચરણમેયં ॥

પિંડ વિસોહી સમિહ ભાવણ પઢિમાય હિંદયનિરોહો ।

પઢિલહેણગુત્તિહુ અભિગ્ગહંચેવ કહણંતુ ॥

૫ મહાવ્રત, ૧૦ શ્રમણ ધર્મ, ૧૭ સંયમ પ્રકારો, ૧૦ વૈયાવચ્ચ, ૯ અભિયર્થ, ૩ જ્ઞાનાદિત્રિક, ૧૨ તપ અને ક્રોધાદિ ૪ કપાયનો નિગ્રહ તથા, ૪ પિંડ વિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવના, ૧૨ પઢિમા, ૫ ઈન્દ્રિય નિરોધ, ૨૫ પ્રતિલેખના, ૩ ગુપ્તિ, ૪ અભિગ્રહ.

આ રીતે અનુક્રમે સીતેર સીતેર પ્રકારો છે.

આ સર્વનો વિસ્તાર અસંખ્ય પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરાયેલો છે. લોકાકાશના પ્રદેશની સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં ચરણકરણાનુયોગ ૩૫ સંયમના સ્થાનકો છે. આત્માના અધ્યવસાયને આશ્રીને તરતમતાએ આ અસંખ્ય ભેદો હોઈ શકે છે.

એક જૈન ગૃહસ્થ જો તે પોતાના અધિકારને આશ્રીને ગ્રહણ કરેલા દ્વાદશવ્રતનું પાલન કરતો હોય છે, તે દુરાચરણથી ભય પામતો હોવાને લીધે તેમ જ સદાચારમાં ક્ષણમાત્ર પણ અપ્રમાદી હોવાને અંગે તે કદી કોઈના ગુનાહમાં આવી શકતો નથી, તો પંચમહાવ્રતને ધારણ કરનાર સદ્ગુણોની તો તેવી સ્થિતિ ક્યાંથી હોય ? જૈન દર્શનના ચારિત્રનું બંધારણ એવું સુદૃઢ અને બળવત્તર છે કે ચિરસંસ્કારી પ્રાણીઓ જ તેમાં રહી શકે. સાધુજનોને પ્રાણાતિપાતાદિ પંચ અવ્રતોથી સર્વ પ્રકારે વિરમવાનું છે. વ્રત લીધા વગર અજ્ઞાનપણે પ્રાણીઓને તે તે પ્રકારના પાપમાર્ગો ખુલ્લા દ્વારવાળા હોવાથી કર્મ પ્રવાહના પ્રવાહો આવતા અટકી શકતા નથી. તેથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ કહ્યું છે કે:-

અવિરતિ લગેં એકેન્દ્રિયા રે, પાપ સ્થાન અદાર;

લાગે પાંચેહી ક્રિયારે, પંચમ અંગ વિચારે રે. (૧)

“ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે એકંદ્રિયો અવિરતિ હોવાથી તેમને પાંચ ક્રિયાઓ અને અદાર પાપસ્થાનકોથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષણેક્ષણે કર્મબંધ પડે છે.”

સાધુજીવન ઘણું જ કઠિન છે. તલવારની ધાર ઉપર નાચતા બાજીરો તથા લોહના ચણાને ચાવી જનાર અવધૂતોનાં કરતાં સાધુ જીવનની કઠિનતા દુર્ભેદ છે. આત્મયજ્ઞના સામર્થ્ય વડે કર્મબંધને તોડી પાડવાની શક્તિવાળા પ્રાણીઓ યથાર્થ ચરણકરણની સાધના કરી મુક્તિ પામી શકે છે. ચારિત્રની પરિપાલનના વડે આત્મા કર્મનો આશ્રવ દૂર કરી સંવરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. સંવરપણું પ્રાપ્ત થવાથી નવા કર્મનું આગમન રોકાઈ જવાથી પૂર્વકર્મની નિર્જરા (દેશ થકી ક્ષય) થતાં સર્વ કર્મની નિર્જરા થવાનો સંભવ છે.

ચરણ ક્રિયાને પાલન કરતા સાધુ જનોને દશ પ્રકારે યતિધર્મ સેવન કરવો પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે. ક્ષાંતિ, આર્જવ, માર્દવ, સંતોષ, તપ, ઈન્દ્રિયસંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિયન્ય અને બ્રહ્મચર્ય. આમાં પ્રથમ ચાર ક્રોધ, માયા, માન અને લોભની નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો છે. ચાર કષાયોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગના વિષયમાં ઠીક રીતે આવી ગયેલું છે. તપ એ પ્રકારે છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર. અનશન, ઊનોદરીવ્રત, આજીવિકા સંક્ષેપ, રસ ત્યાગ, કાયકલેશ, અને સંલીનતા:—આ બાહ્ય તપ છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યય અને ધ્યાન એ અંતરંગ તપ છે. નમુસ્કારસહિથી માંડીને ઉપવાસ પર્યંત વ્રત લઈ જોટલે જોટલે અંશે આહાર ન કરવો તે અનશન. આ અનશન અને ઔનોદર્ય વિગેરે—ઈન્દ્રિય સંયમરૂપ યતિધર્મને પાલન કરાવવાનું પ્રયજ્ઞ સાધન છે. બાહ્ય તપ વડે ઈન્દ્રિય રૂપ ઘોડાનો વિકારવેગ કુંઠિત થઈ જાય છે. પૌદ્ગલિક ભોગના ખાવા પીવાના તથા ભોગવવાના આત્માના અનાદિ-બંધ સંસ્કારોને તોડી પાડવાને પ્રયજ્ઞ કુહાડા સમાન જો કાષ્ઠ પણ હોય તો તે અનશનાદિ બાહ્ય તપ છે.

સ્મૃતિભંગથી પાપાચરણ થયેલું હોય તેનો દંડ ગુરુજન અથવા વડીલદ્વારા વહોરી લેવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત. પૂજ્યપ્રતિ ભક્તિભાવનું દર્શન તે

વિનય. જ્ઞાન પ્રાણીઓની સારવાર કરવી તે વૈયાવચ્ચ, અને જ્ઞાનનું શ્રવણ મનન, અને નિદિધ્યાસન એ સ્વાધ્યાય. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનથી રહિત થઈ ધર્મ ધ્યાન તથા શુકલ ધ્યાનમાં રમણતા કરવી તે ધ્યાન તપ કહેવાય છે. ધ્યાનના ચાર પ્રકારો આ રીતે છે.

આર્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન, ધર્મ ધ્યાન, શુકલ ધ્યાન.

આર્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકાર (૧) ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગ ચિંતા, અને અગ્રશોચ (ભાવિલવમાં મને અંમુક ઇષ્ટ વસ્તુ મળો એવું નિયાણું કરવું તે)

રૌદ્ર ધ્યાનના ચાર પ્રકાર (૧) હિંસાનુબંધિ (૨) મુખાનુબંધિ (૩) સ્તેયાનુબંધિ અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધિ (માલમિલકત સ્ત્રી પુત્રાદિના સંરક્ષણ સંબંધી). ધર્મ ધ્યાન ચાર પ્રકારે (૧) આજ્ઞા વિચય (જિનાજ્ઞાના સ્વરૂપનું ચિંતન) (૨) અપાય વિચય (કર્મો વડે પ્રાણીઓને થતી પીડાનું ચિંતન) (૩) વિપાક વિચય (સુખ દુઃખાદિને કર્મફળ જાણી શોક નહીં કરવા સંબંધી વિચારણા) અને (૪) સંસ્થાન વિચય (ચૌદ રાજલોકના સ્વરૂપનું મનન).

શુકલ ધ્યાન ચાર પ્રકારે: (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર (૨) એકત્વ વિતર્ક અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મ ક્રિયા પ્રતિપાતિ (૪) વ્યુત્સન્નક્રિયા અનિવૃત્તિ. પહેલા એ ભેદ ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર ચડતા પ્રાણીને આઠમા ગુણ સ્થાનકથી શરૂ થાય છે. તેમાં જગતમાં રહેલા પદાર્થોના ગુણ પર્યાયોનું ચિંતન છે. બારમે ગુણસ્થાને પ્રસ્તુત ધ્યાનનો બીજો ભેદ પૂર્ણ થાય છે. તે પૂર્ણ થયા પછી ધ્યાતા વિશ્રાંતિ પામે છે. ત્યારપછી તુરત જ અખિલ પ્રાણી પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ જણાવનાર કેવળજ્ઞાન થાય છે. અહીંથી ત્રીજો પ્રકાર શરૂ થાય છે. અને આયુષ્યમર્યાદાપૂર્ણ થવાની તૈયારી વખતે સૂક્ષ્મ મન, વચન, અને કાયવ્યાપારનો રોધ કરતી વેળાએ ત્રીજો પ્રકાર પૂર્ણ થઈ ચતુર્થ પ્રકાર શરૂ થાય છે. પૂર્ણ કર્યા પછી અંશુન્નલ-પંચ હસ્વાક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા સમયમાં નિર્વાણપદ પામે છે.

આ ધ્યાન ચરમ કેવલી થયા પછી વિચ્છેદ ગયેલું છે. આ ધ્યાનના વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણવાળા માત્ર અધિકારીઓ છે. કહ્યું છે કે:—

इदमादिमं संहनना एवालं पूर्ववेदिनः कर्तुं ।

स्थिरतां न याति चित्तं कथमपि यत्स्वरूपसत्त्वानां ॥

“ પ્રાકૃત પ્રાણીઓનું ચિત્ત આ ધ્યાનને માટે લાયક નથી; કેમકે ચિત્ત સ્થૈર્ય તેમને હોતું નથી. માટે પ્રથમ સંઘયણવાળા પૂર્વધરે વગેરે આ ધ્યાનના અધિકારીઓ હોઈ શકે છે. ”

આ ઉપરાંત ધર્યાદિ પાંચ સમિતિઓ, મન આદિ ત્રણ ગુપ્તિઓ, ક્ષુધા આદિ બાવીશ પરિસહ, અનિત્યાદિ બાર ભાવના, સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રો, મૈત્રી આદિ ચાર મહાભાવનાઓમાં સાધુજનોને નિરંતર રમણ કરવાનું છે. ચારિત્રના આ સર્વ અંગોનો વિસ્તાર શાસ્ત્રોમાં ત્રણોજ છે, ચારિત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવે છે કે—

पंचमहाव्रतमूलं समितिप्रसरं नितांतमनवद्यम् ।

गुप्तिफलभारनम्रं सन्मतिना कीर्तितं वृत्तं ॥

“ ચારિત્રરૂપ વૃક્ષની જડ પાંચ મહાવ્રત છે, શાખા પાંચ સમિતિ છે, અને ફળ ત્રણ ગુપ્તિ છે ” અરણ્યકરણાનુયોગની આ ક્રિયાઓના સંસ્કાર દ્રઢ થવાથી મનોબલ ઘણુંજ ઉચ્ચ અને વિશાળ પ્રદેશાવગાહી બને છે. સંયમની આ સર્વ શુભ ક્રિયાઓ શુદ્ધ અને ઉત્પાદક શક્તિથી ભરપૂર હોવાથી જ્ઞાન દર્શનની રમણતારૂપ ચારિત્રનો આત્મા અધિકારી બને છે. મુક્તિ કે જૈને અનેક દર્શનોએ જુદા જુદા કારણો માનીને કાર્યરૂપે એક માનેલી છે, તે જૈન દર્શનની અપેક્ષાએ અનંતકાળ આત્માની જ્ઞાન દર્શનમાં રમણતા અને આત્માના સંસારીપણાના આત્યંતિક ક્ષયરૂપે છે. આ મુક્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રકાર તેથી જ કહે છે કે—

अयमात्मैव संसारः कषायेंद्रियनिर्जितः ।

तमेव तद्विजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

“ કપાય અને ઈન્દ્રિયથી જીતાયેલો આત્મા તે જ સંસાર છે અને તેમને આત્મા જીતે ત્યારે પંડિતો તેને મોક્ષ કહે છે. ”

અત્ર એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે સિદ્ધના જીવોને આ સંસારમાં સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ તેમ જ સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ ભોજનો આરોગવાથી ઉદ્ભવતો આનંદ નથી જ; તો મુક્તિ નિવાસ કરતાં અહિં સુખ લાગે છે. ત્યાં ભોગવટા વગરની શન્ય અવસ્થા છે. પરંતુ પુદ્ગલાનંદી પ્રાણીઓનો આ અજ્ઞાનમૂલક પ્રશ્ન છે— એમ કહેવા સાથે સમાધાન કરવામાં આવે છે કે એક પ્રાણી કટોરામાં રહેલો દુધપાક ગળાં સુધી ખાય છે, હવે શું તે વધારે ખાવાની ઇચ્છા કરે તો ખાઈ શકે ખરો કે ? સ્ત્રી સંયોગના સુખને અતે વિષય કેવો કટુ લાગે છે ! આ પ્રકારે આ સંસારી પ્રાણીઓને પૂર્વ સંસ્કાર જનિત અનેક પ્રકારે ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને યોગ્ય વા અયોગ્ય પ્રકારે દૂર કરવાની કોશીશ કરે છે. જે જે પ્રકારની ખરજ ઉદ્ભવે છે તેની શાંતિ પછી તે ખરજને શાંત કરનારી વસ્તુનો વ્યાપાર ઝેર જેવો લાગે છે. શરીર ઉપર ખુજલી થાય છે તે વખતે ખરજ પ્રકટે છે; પછી તે ખરજને શાંત કરવાને ખણવાથી ફોડલાઓ ઉપસે છે જેથી તે ખણવાના સુખ કરતાં અનેકગણું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પુદ્ગલિક પદાર્થોથી થતાં સુખની આ સ્થિતિ છે. જે સુખને પરિણામે દુઃખ રહેવું છે તેને શાસ્ત્રકાર “ સુખ જ ” કહેતા નથી. સિદ્ધના જીવોને ક્ષુધા તથા વિષયાદિ ખરજની ઉત્પત્તિનું બીજ દગ્ધ થયેલ હોવાથી તે ખરજની શાંતિના ઉપાયો યોજવાની તેમને જરૂર હોતી નથી. તેઓ ખરેખરા સુખમાં રહેલા છે. જ્ઞાતાનંદમાં મગ્ન થઈ એક સમયમાં જગતના ત્રૈકાલિક લાવોને સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગપણે જાણ્યા કરે છે. ઉપાધિ રહિત જીવન હોઈ નિરાયાધપણમાં સ્થિત છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ક્રોધ પણ પદાર્થ સંકલના એમનાથી ગુપ્ત નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં કહે છે તેથી ઉલટું આ સિદ્ધ જીવોને પુનઃ અવતાર લેવાનો અભાવ સ્થાપિત થયેલો છે. કેમકે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે :-

યદાયદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સુજામ્યહં ॥

“હે અર્જુન ! વૈકુંઠમાં ગયા પછી જ્યારે જ્યારે આર્યધર્મની ક્ષતિ જોવાય છે અને અધર્મની વ્યાપકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે હું પુનઃ અવતાર ધારણ કરું છું. ”

પ્રસ્તુત સ્થિતિમાં જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતાનુસાર રાગ અને દ્વેષરૂપ ભવખીજોનું દહન થયેલું હોવાથી ખીજના દહન પછી જેમ વ્રક્ષના ઉત્પન્ન થવાની આશા વ્યર્થ છે તેમ સિદ્ધ જીવો સંસારરૂપ દુઃખાગારમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે—એ સર્વ પ્રકારે અસંભવિત જ છે. જૈન દર્શનનો ચતુર્થ અનુયોગ કે જે નિર્વાણપદના મુકુટને તૃતીય રત્નરૂપે અલંકૃત કરે છે, તે જ્ઞાન, વિરતિ અને મુક્તિના સાધ્ય-સાધન અને ઉપાય-ઉપેયના પૂર્વોક્તિ સંબંધ સાથે અત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. અને શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીના વચનોમાં ચારિત્ર શબ્દને વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ પદચ્છેદ કરતાં કહેવામાં આવે છે કે,

ચય જે આઠ કર્મોના સંચય રિકત કરે જે તેહ,

ચારિત્ર નામ નિરુત્તે ભાખ્યું—તે વંદુ ગુણ ગેહ;

રે ભવિકા સિદ્ધચક્ર પદ વદો (૧)

જિનધર્મવિમુક્તોઽપિ સામૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્થાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥

“જિનધર્મથી રહિત ચક્રવર્તીપણું મારે જોઈતું નથી, પરંતુ જિન-ધર્મવાળું દાસત્વ મળે તો પણ સંતોષ માનીશ. ”

યોગશાસ્ત્ર-શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યજી

ઉપસંહાર

પ્રિય વાચકગણ !

જૈન દર્શનના ચારે અનુયોગોનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્તપણે પૂર્ણ કરવામાં આવેલું છે. અવાંતર જૈનેતર દર્શનોના સિધ્ધાંતોની સરખામણી ક્રમશઃ થયેલી છે. જૈન દર્શન કે જેમાં અનંત પ્રાણી પદાર્થોનું જ્ઞાન સમાયેલું છે, તેને ટુંકમાં કહી બતાવવું એ માત્ર મહાસાગરમાંથી એક બિંદુ પૃથ્વી ઉપર મૂકવા બરાબર છે. સંક્ષિપ્તપણે દર્શાવતાં અનેક પ્રકારે વસ્તુ-સંકલના અપૂર્ણ રહેલી હશે, એટલું જ નહીં પરંતુ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રહ-સ્થોનું આવાહન પણ નહીં થયું હોય; તેમ જ વસ્તુતત્ત્વની પ્રરૂપણા ઉલટી રીતે બનેલી હોય ! આ સર્વાને માટે મિથ્યાદુષ્ટિ દષ્ટ ઉપસંહાર કરતાં જૈન દર્શનને અંગે તેની જનસમૂહમાં સર્વ સામાન્ય પરિસ્થિતિ પરત્વે એ બોલ લખવામાં આવે છે તે અપ્રાસંગિક નહીં જ ગણાય.

જૈન દર્શનના બાહ્ય અને અંતરંગ સ્વરૂપનો વિવેક કરતાં તેનું અખિલ અંગ અખંડ બને છે. બાહ્ય સ્વરૂપ કે જેને પ્રાકૃત પ્રાણીઓ તત્કાળ ગ્રહણ કરી શકે છે, તે પણ એવી સુંદર મર્યાદામાં સંકલિત થયેલું છે કે, તે અન્ય દર્શનોના બાહ્ય સ્વરૂપને લૌકિક કોટિમાં મૂકી, તેનાથી અતીત થઇ-લોકોત્તર કોટિમાં સ્વયમેવ પ્રવેશ કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રાવક અને મુનિઓનો આચાર કે જે જૈન દર્શનનું બહિરંગ સ્વરૂપ છે, તેનું પૃથક્કરણ કરીએ ત્યારે એક શ્રાવકનો આખો દિવસ કેવી સુંદર ભાવનામાં વ્યતીત થવો જોઇએ અને મુનિનો આખો દિવસ કેવી સુંદર ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ પામી નિવૃત્ત થવો જોઇએ, તે ગ્રંથોમાં વિસ્તાર પુરઃસર દર્શાવાયેલું છે. એક શ્રાવક તરીકે હિંસાથી સ્થૂળ પ્રમાણમાં નિવૃત્ત થવું, અસત્ય તથા વાસ્તવિક સત્યનો અંગીકાર કરવો, રાત્રિ ભોજનથી વિરમવું, મધ અને માખણ આદિ અલક્ષ્યથી દૂર રહેવું-વગેરે શ્રાવકની પ્રવૃત્તિઓ તપાસતાં અન્ય દર્શનના બાહ્ય સ્વરૂપથી પણ અનેક દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. અધિક માસની અંદર અમુક દર્શનના અનુયાયીઓ

સવારમાં ઘણા વહેલાં નદી કે સમુદ્રતીરે સ્નાન કરવા જતા-ભક્તિ માર્ગાવલંબી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના બાહ્ય સ્વરૂપની બારીકીઓ તપાસતાં અતિ તુચ્છ અને સામાન્યથી પણ સામાન્ય પ્રક્રિયા અનુભવવામાં આવશે. વળી તેવા જ ઇતર દર્શનના ભક્તો, લીલાનું અનુકરણ કરતાં કેવી શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા છે અને પડે છે-તે જરા વધારે ઊંડુ નિરીક્ષણ કરતાં ખબર પડશે. કહેવાતા સાધુઓ કે જેઓ કાંચન અને કામિનીના સંયોગથી ભુદા નથી, તે કંઈ રીતે ભક્તજનોને નિઃસ્પૃહી બનાવી શકે? વળી કાંઈ અમુક દર્શનીઓના સાધુઓ એવા છે કે જેઓ પરિચરહિતપણે વિચરે છે, છતાં તેઓનું અંતરંગ સ્વરૂપ હિંસાદિવાળું હોવાથી હિંસાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્વાનુભવગમ્ય નહીં હોવાથી, હાથી વગેરેના માંસથી પોતાની જીવનવૃત્તિને સંદોષ બનાવે છે. અને એ રીતે બહિરંગ સ્વરૂપ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હોય નહિ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. જે જે દર્શનોના નેતાઓ જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ આચરણવાળા, સત્ય માર્ગને અનુસરનારા, વાસ્તવિક સાધ્યનું અવલંબન કરનારા હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો અનુયાયી વર્ગ સત્યમાર્ગમાં ટકી રહેલો હોય છે. જૈન દર્શનમાં મહાત્માની પ્રતિમા કે જેના ઉપર ધર્મનું જ મોટું ભાગે અવલંબન રહેલું છે તે કેવી સૌમ્ય આકૃતિવાળી અને નિરીક્ષકના હૃદયને ઉલ્લસાયમાન કરનારી છે! જ્યારે અન્ય દર્શનોમાં કહેવાતા મહાત્માઓની પ્રતિમાઓ ઇતર આકૃતિવાળી દેખાય છે, કે જે વડે તેનું સેવન કરનારા હૃદયમાં તેવા જ ઇતર ભાવોને મુદ્રિત કરાવે છે કે જે ન્યાયની કાટિમાં આવી શકતા નથી.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ મુક્તિનાં બાહ્ય અંગરૂપ હોવાથી તે બાહ્ય અંગ ન્યાય દ્રષ્ટ્યા તદ્દન શુદ્ધ અને નિર્મળ હોવાં જોઈએ. જૈન દર્શનના આ બાહ્ય અંગોમાં કોઈપણ જાતના દૂષણનો આક્ષેપ આવી શકતો નથી એ તત્ત્વચિત સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અન્ય દર્શનોના આ ત્રણ બહિરંગોમાં આકૃતિ, સ્વભાવ, ગુણદોષ, પરીક્ષા, પરિસ્થિતિ, રહેણી કરણી વગેરે તપાસ કરતાં સંદોષ અને સત્ય માર્ગથી

અ્યુત દેખાઈ આવે છે, તે તેમના શાસ્ત્રીય બાહ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી પુર-
વાર થાય છે.

અહિંસા પરમો ધર્મ:-સૂત્રાનુયાયી જૈન દર્શન ઉપર આક્ષેપ કરતાં
મીસીસ એનીબીસેન્ટ કહે છે કે “જૈનો પાણીને અશાસ્ત્રીય રીતે ઉકાળે
છે”-પરંતુ લૌકિક નીતિરીતિના સંસ્કારવાળી તે સ્ત્રીને લોકોત્તર સંજ્ઞા
કેમ ગ્રાહ્ય થઈ શકે? જૈન દર્શન તેને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.
“મારા અનુયાયીઓને સંયમનું પાલન કરવાને માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહની સૌથી
પહેલી જરૂર છે. લગામ છોડી દેવાથી ઉન્મત્ત થયેલા ઈન્દ્રિયરૂપ અશ્વોનો
વિકારવેગ ઓછો કરવાને માટે ઉજ્જુ પાણી એ પ્રયજ્ઞ સાધન છે. આ
બાહ્ય સાધનથી ધ્યાન અને પ્રાણાયામાદિક આંતર સાધનો ધણી જ
સરળતાથી આત્માને લબ્ધ થાય છે. [શરીર સુધારકો (ડોક્ટરો) પણ
વૈજ્ઞાનિક-કેમીકલી-રીતે પૃથક્કરણ કરતાં ગરમ કરેલું પાણી પ્રાણીને
સાર્વિક પ્રકૃતિવાન બનાવે છે તેમ કહે છે] મેસેરીઆ, ટાઇફોઇડ વગેરે
તાવતી હવા ફેલાય છે ત્યારે નિર્દોષ ઉકાળેલું પાણી વાપરવાની ભલામણ
કરે છે. આ હકીકત પ્રાસંગિક છે આથી આત્મજય પ્રાપ્ત કરાવનાર અને
પૌહંગલિક વાસનાઓનું દમન કરનાર તરીકે ગરમ કરેલું પાણી પ્રયજ્ઞ
કારણ છે. તે સાથે અમારી સૂક્ષ્મ સંજ્ઞિમાં સર્જીત થયેલી હકીકત એ
છે કે જળમાં એકેન્દ્રિય જીવોના જન્મ મરણનો વ્યાપાર સમયે સમયે
થયાં જ કરે છે. તે પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી અદૃશ્ય છે. તે વ્યાપાર પાણીને
ઉકાળીને પીવાથી અટકી જાય છે. અને બહોળા પ્રમાણમાં થતી ઉત્પત્તિ
અને વિનાશરૂપ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો માર્ગ બંધ પડે છે. સ્યાદ્વાદમય માર્ગ
સ્વરૂપ હોઈ નિષ્ણા તોટાના સરવૈયા સાથે આ હકીકત ન્યાય અને યુક્તિ
પુરઃસર છે એમ કહેવું બીલકુલ વાંધા વગરનું છે.”

જૈન દર્શનનું અંતરંગ સ્વરૂપ કે જે તેનું તત્ત્વ સ્વરૂપ છે તેને
આલુ જમાનાની વૈજ્ઞાનિક (Scientific) શોધ પ્રમાણે તપાસ કરવામાં
આવે તો જનસમૂહને ધણી જ સરળતાથી ગ્રાહ્યમાં આવી શકે તેમ
છે. જેમ કે ઓકસીજન અને હાઇડ્રોજનના સંયોગથી પાણી ઉત્પન્ન

થાય છે તેમ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માને છે. અને તે પ્રત્યક્ષપણે બતાવે છે. જૈન દર્શન કે જેના પ્રણેતા સર્વજ્ઞ છે, તે પણ કહે છે કે “વાયુયોનિરાપઃ-પાણી એ પવનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે” આ રીતે અનેક બારીક હકીકતો જે પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈ અત્યારે જન-સમૂહને આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી મૂકે છે, તેની ઘણા વર્ષો પહેલાં સર્વજ્ઞે વડે જૈન દર્શનમાં સંકલના થયેલી છે-એમ ખાત્રીમાં પુરવાર કરનારા જૈન વિદ્વાનો નીકળી આવવાની જરૂર છે. આ કાર્ય ગ્રેન્યુએટની પદવી પ્રાપ્ત કરનારા જૈન અધ્ય્યોએ શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારા સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ, પરંતુ અકસોસ છે કે ગ્રેન્યુએટ થનાર વર્ગ હરેક કોઈ પ્રકારે આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવામાં મશગુલ હોવાથી ધાર્મિક તત્ત્વોની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં પ્રમાદી અને સુસ્ત રહે છે અથવા તત્પ્રતિ અભાવ બુધ્ધિવાળા હોય છે.

જૈન દર્શનાનુયાયી ગૃહસ્થોને માટે ઉત્તમ પ્રકારના આચારો શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ થયેલા છે, પરંતુ અત્યારે આ ગૃહસ્થો મોટા વિભાગમાં તદનુ-કૂળ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી એ જોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોનું હૃદય ખિન્ન થયા વગર રહેતું નથી. ગૃહસ્થોના સ્વામીવચ્છલ, જ્ઞાતિ ભોજન, વરા આદિ પ્રસંગોમાં તેમની ભોજન કરવાની રીતભાત તેમના પાત્રોની શુદ્ધાશુદ્ધતા, તેમની ઉચ્ચિષ્ટ મૂકવાની ટેવો અને ઉચ્ચિષ્ટ ભોજન અને પાણીની સાંયોગિક સ્થિતિ-આ સર્વ તપાસતાં શુદ્ધ આચારહીન-પણું દેખાય આવે છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ કપટવૃત્તિ અને કીર્તિની લાલસા, તેમ જ વ્યાપારદ્વારા અર્થસાધનમાં બેહદ અપ્રમાણિકપણું, નોકરીના પ્રસંગોમાં ચોરી, ન્યાયાધીશપણામાં પ્રમાણિકતારહિતપણું, વકીલાતના પ્રસંગોમાં અસત્ય મુકરદમાનું સમ-ર્થન વગેરે અનેક પ્રમાણોમાં એક શ્રાવકને યોગ્ય આચાર ભૂલી જવામાં આવે છે અને શ્રીમદ્ **હરિભદ્રસૂરિ**ના કહેલાં વચનો ‘ન્યાયોપાર્જિત’ વ્રિત્ત’ અમય લોકહિતાય તત્’-માત્ર પુસ્તકમાં જ રાખવામાં આવેલા છે. આ પ્રકારે જે શાસ્ત્રનું અંતરંગ સ્વરૂપ ઉચ્ચતર છે તેના અનુયા-

થીઓનું અહિરંગ સ્વરૂપ તપાસતાં મેઠે ભાગે નિરાશાજનક લાગે છે. જે કે હજી લૌકિક શાસ્ત્રોના અહિરંગ સ્વરૂપ કરતાં કહેવાતી સારી સ્થિતિ છે. પરંતુ તેવી જ અથવા તેથી અધમ સ્થિતિ ધીમે ધીમે કેમ ન થઈ જાય એવી ભીતિ સુઝજનો તરફથી રાખવામાં આવે છે—એ સંવેળાની ચેતવણી છે. આમ હોવાથી દરેક શ્રાવક પોતાના આહ્યાચાર અથવા વર્તનમાં શાસ્ત્રાનુકૂળપણે શુદ્ધ હોવો જ જોઈએ.

કુસંપની વૃદ્ધિ એ પણ આહ્યાચારની ચ્યુતાવસ્થા છે. જૈન કોન્ડરન્સ કે જે ભવિષ્યમાં હિતકર્તા નીવડશે એવી આશા જ હતી તે અટકી જવાનું કારણ હાલમાં કુસંપ સિવાય અન્ય નથી. કલેશ અને વાદવિવાદોમાં સમય ગાળી અનેક મનુષ્યો આ ટૂંકું આયુષ્ય પુરું કરી ચાલતા થયા છે અને થાય છે. આમ હોવાથી જેટલો સમય કલેશમાં પસાર થાય છે તેટલો અન્ય શુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પોતાનું તો એકાંત હિત જ થાય છે અને બીજાના હિતની આશા બંધાય છે.

કુસંપમાંથી પ્રકટેલા કલેશથી આવા ઉત્તમોત્તમ જૈન દર્શનના પણ વિભાગો પડી ગયેલા છે દિગંબર, શ્વેતાંબર, અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ વિભાગ છે. આ ત્રણેમાં આહ્યાચારની માન્યતામાં ઘણો તફાવત પડી ગયેલો છે. તેમ જ તત્ત્વોમાં પણ ભિન્નતા અમુક અમુક અંશે છે. દિગંબર વિભાગની અમુક હકીકત અત્યારના જમાનાને માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ છે. નમ્રપણે વિહાર કરી જિન કદંપીપણું આદરવું—એ અત્યારના પ્રાણીઓની શક્તિથી અતીત છે. મૂર્તિનિષેધક વર્ગ કે જે સ્થાનકવાસી કહેવાય છે તેઓને મૂર્તિદ્વારા અગ્રદ્ય સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ અને તેના લાભની ખબર નથી. પોતપોતાના આચાર્યો વડે થયેલી તત્ત્વોની ભિન્નતાથી જુદા પડી ગયેલા આ ત્રણ સંપ્રદાયો એક થઈ જાય એ બનવું અસંભવિત છે.

દ્રવ્યાનુયોગને અંગે જૈનોમાં અનેક પ્રકારે અપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી છે. આપણી પ્રતિકમણ જેવી ઉત્તમ ક્રિયા, પ્રભુપૂજન જેવી ઉત્તમ ભક્તિ,

સુપાત્ર, અનુકંપા, વગેરે દાનોમાં પ્રવૃત્તિ—આ સર્વ મુખ્ય ભાગે વસ્તુ તત્ત્વને યથાર્થ જાણ્યા વગર આદરવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તેના અર્થસૂચક પદોથી અજાણ હોય છે, અને માત્ર મુખેથી પઢી જવામાં જ સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થયેલું માને છે. અરે! મુખપાઠ પણ મોટે ભાગે અગુપ્ત હોય છે. જ્યાં દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણની હજુ અપ્રાપ્તિ છે ત્યાં ભાવ પ્રતિક્રમણની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રભુ-પૂજનની ક્રિયામાં દરેક ક્રિયાનો અર્થસૂચક ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ. જ્ઞાન વગરની ક્રિયા કરનારા પ્રાણીઓ ધાંચીના બળદોની પેઠે માત્ર કષ્ટ કરે છે, અને છે તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે. દ્રવ્યપૂજનમાં સંસ્કારી થયેલા પ્રાણીએ ભાવ પૂજનમાં આગળ વધવાની જરૂર છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન સાથે ધાર્મિક ક્રિયાનું સંમેલન કરી તે તે ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે. આપણી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અર્થસૂચક હોવાથી તેમના ભાવાર્થને જાણવાની જરૂર છે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક ચોખ્ખો સાથીઓ પ્રભુ પાસે કરતાં સંસારની ચાર ગતિની ભાવના મનન કરવાની છે. પ્રભુની ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેતાં રતનત્રયીની ભાવના અંગીકાર કરવાની છે. જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે સર્વનો અર્થ ધરાવે સમજી તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા વડે સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માર્થ લાણી લક્ષ રાખી ક્રિયાઓ કરાય તો જ અંતિમ લક્ષ્ય પમાય છે. મોટે શૂન્યપણે થતી ક્રિયાઓમાંથી મુક્ત થઈ, ક્રિયાઓને દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ જ્ઞાનના સંસ્કારોમાં વણી દેવી જોઈએ. આમ કરવાથી જ્ઞાનક્રિયાભ્યામ્ મોક્ષઃ—એ સૂત્ર—વાક્યાનુસાર ઈષ્ટ સિદ્ધિ નજીકમાં આવે છે.

ગણિતાનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા ધણા જ ઓછા મનુષ્યો વર્તમાન સમયમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાકને તે (પોતાની અનિપુણ બુદ્ધિ હોવાને લીધે) મગજથી કંટાળાભરેલું લાગે છે. અને કેટલાક તે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જ નથી. આપણામાં અત્યારે જ્યોતિર્વિદ્યાની જે ખામી જણાય છે તે આ અનુયોગ લાણી ઓછી પ્રીતિ હોવાને અંગે છે.

કથાનુયોગ વાંચવા અને સાંભળવામાં જૈનોનો મોટો ભાગ ઉદ્યમી રહેલો છે. કથાઓ એ ઘણી જ સરળતાથી ગ્રાહ્ય હોવાથી અને શ્રોતાઓના હૃદયમાં રસપૂર્ણ ચિત્રો આલેખન કરતી હોવાથી પ્રાકૃતજનો ઘણા જ રસથી વાંચે છે. પરંતુ આ કથાઓ વડે ઉત્તમ ચારિત્ર અધાય છે—એ ઘણા જ થોડા વિરલ મનુષ્યો સમજે છે. કથામાં આનંદ માની તે સાંભળી બેસી રહેવાનું નથી, પરંતુ તેના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી આત્માની સાથે તોલન કરવાની આવશ્યકતા છે

ચરણકરણાનુયોગ એ પૂર્વના ત્રણ અનુયોગોનું રહસ્ય છે. ત્રણ અનુયોગોરૂપ ત્રિપુટીમાંથી આનો જન્મ થાય છે—અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગ વગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ત્યારે જ સાર્થક છે કે જ્યારે પ્રાણીને તે ચરણકરણાનુયોગમાં પ્રવૃત્તિશીલ કરે. કેટલાક કહેવાતા અધ્યાત્મીઓ ગૃહસ્થલિંગમાં આરંભ સમારંભમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાનગરિષ્ઠ માની ગૃહસ્થને યોગ્ય આચારથી પણ શિથિલ થઈ અલક્ષ્ય ભક્ષણ કરતાં અચકાતા નથી, તેમ જ નિશ્ચય નયરૂપ શાસ્ત્રવચનોને પોતાની માન્યતા મુજબ એકાંતપણે અંગીકાર કરી જનસમૂહમાં પોતાને સર્વમાન્ય કહેવરાવે છે. અન્ય દર્શનસ્થિત મનુષ્યો જેમ એકાંતવાદી હોવાથી શુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકતા નથી, તેમ જૈન દર્શનસ્થિત આ મનુષ્યો પણ એકાંતગ્રાહી હોવાથી શુદ્ધ સ્વરૂપથી વેગળા જ છે—એમ શાસ્ત્ર પુરવાર કરી આપે છે. ચરણકરણાનુયોગના વિષયને અંગે કહેવામાં આવેલું છે કે આ અનુયોગ એ જૈન દર્શનનું હૃદય છે. આ હૃદય વગર પુરૂષાર્થહીન જીવનની પેઠે, દ્રવ્યાનુયોગ કે જેમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખજાનો છે તે વન્ધ્યા સુત શેખર તુલ્ય છે. કાઠપિણ સંપ્રદાયની નિંદા કરવી એ પોતાના આત્માને કમંભાર વડે ભરવા તુલ્ય છે, પરંતુ પોતાનાથી અને તેટલી શક્તિ વડે અન્ય સિદ્ધાંતોની તુલના જૈન સિદ્ધાંતો સાથે કરી ગુણદોષરૂપ ત્રાજવા વડે તોળી ઉપાદેય વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; જેથી સ્વસ્થિતિથી ચ્યુત નહીં થતાં પરને મોટે આશાજનક ઉપકાર ઉદ્ભવે છે. મતસહિષ્ણુતા આ જમાનામાં રાખવાની અનિવાર્ય આવ-

શ્યકતા છે; તે જ સિદ્ધિ પર્યાંત-પરિણામવાળી થઈ શકે છે. અત્ર પ્રસ્તુત લેખ ઉપસંહારવામાં આવે છે અને પુરૂષાર્થસિદ્ધયુપાય ગ્રંથમાંથી આ ઉત્તમ દર્શનની પ્રશંસા સૂચક શ્લોકે ટાંકી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

एकेनाकर्षन्ती श्रुत्ययन्ती वस्तुत्त्ववमितरेण ।

अन्तेन जयति जैनी नीति र्मथाननेत्रमिव गोपी ॥

“વલોણાની વસોવનારી ગોવાલણીની પેઠે જૈન દર્શનની સ્યાદ્રાઢ-નીતિ (નિશ્ચયવ્યવહાર ૩૫), સમ્યગ્દર્શનથી પોતાની તરફ ખેંચે છે, બીજી તરફ સમ્યગ્જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરે છે અને સમ્યક્-ચારિત્રથી સિદ્ધિરૂપ-માખણ-કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

[સંપૂર્ણ]

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૬૭

નોંધ:-પ્રસ્તુત લેખ વિ. સં. ૧૯૬૭ માં લખાયેલો છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રના કથન પ્રમાણે શબ્દ: પૌદ્ગલિક:-શબ્દ એ પુદ્ગલ-પરમાણુઓ છે તે સિદ્ધ થયું છે અને તે આમોદ્ધેન, રેડીઓ, ટેલીવીઝન વિગેરેથી પ્રત્યક્ષ છે. Either તથા ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ વિગેરે અનેક ગતિમાન શક્તિઓથી ‘ધર્માસ્તિકાય’નું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. વનસ્પતિમાં જીવની શોધ પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝે યાંત્રિક શોધવડે સિદ્ધ કરેલી છે, જે જૈનદર્શન અનાદિ કાળથી માનતું આવ્યું છે જ લેશ્યાઓ એ માનસિક ‘રૂપી’ વિચારો છે અને તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જૈનદર્શને સ્વીકારેલાં છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભાષા વર્ગાણાના પુદ્ગલો-શબ્દોમાં પણ વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં નિવેદન કરેલાં છે. ગણિતાનુયાયી દષ્ટિએ જૈનદર્શન પ્રમાણે આ પૃથ્વી અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રવાળી વિશાળ છે. પૃથ્વી ફરે છે, તેમ જૈનદર્શન માનતું નથી. તે સંબંધમાં વિશ્વરચના પ્રબંધમાં પૂ. સુ. દર્શનવિજયજી ત્રિપુટીએ તથા શ્રી નગરાજજી કૃત “વિજ્ઞાન દષ્ટિએ જૈનધર્મ”માં અનેક દષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરેલું છે. યુરોપીય વિદ્વાનોમાં પણ તે સંબંધમાં વિચાર ભેદો છે.

(F. Z.)